

עיתוני החדשות החרדיים בוורשה בתקופת בין המלחמות

מנחם קרן-קרץ

תקציר

מאמר זה בוחן את דמותה של עיתונות החדשות החרדית בוורשה בין שתי מלחמות העולם ואת דמותו של הקורא היהודי החרדי בתקופה זו. בעת ההיא הייתה קהילת יהודי ורשה הקהילה היהודית הגדולה באירופה ואוכלוסייתה עמדה על כשמינית מיהודי פולין. כשליש ממנה היו שומרי מצוות, רובם חרדים ובהם רוב ניכר לחסידי גור. חצר חסידית זו הייתה אז הגדולה בעולם והעומד בראשה, הרבי מגור, עודד הוצאה לאור של עיתונים חרדיים. עיון ביומונים החרדיים שהתפרסמו בוורשה בתקופה זו מלמד על דמותו של הקורא החרדי. החרדי הטיפוסי היה בעל בית, כלומר בעל עסק או משלח יד מבוסס כלכלית, ובעל השכלה רחבה וידע מקיף על העולם שסביבו לא רק במישור המדיני, הפוליטי והכלכלי, כי אם גם בתחומי התרבות, הספרות והאמנות. על פי התוכן שפורסם בעיתונים ניכר שהקורא החרדי התעמק במדורים השבועיים שעסקו בתולדות החסידות ובחייהם של גדולי ישראל, אך התעניין יותר בחיי היומיום, בפוליטיקה, במסחר ובכלכלה, ואהב לקרוא סיפורים בהמשכים, לעתים בעלי נופך רומנטי, ומדורים קלילים שכללו חידות, בדיחות, פיליטונים וקריקטורות.

מילות מפתח: עיתונות חרדית, יהדות חרדית בפולין, יהודי ורשה, עיתוני אגודת ישראל, חסידות גור

ראשיתה של העיתונות החדשותית החרדית בוורשה

בין המלחמות חיו בוורשה מעל 350,000 יהודים, כשמינית מכלל היהודים בפולין. הייתה זו הקהילה היהודית הגדולה בעולם, למעט זו שבניו יורק. לאחר תום מלחמת העולם הראשונה המשיכה הנהגת הקהילה שנבחרה בשנת 1912 לכהן עד הבחירות שנערכו בשנת 1924. כשליש מחבריה היו יהודים אורתודוקסים שייצגו אחוז דומה של יהודי העיר שהיו שומרי מצוות. רבים מהם היו חסידים של כמה אדמו"רים שפעלו בעיר ובסביבתה. החצר החסידית הגדולה ביותר הייתה של חסידי גור, שנקראה על שמה של העיירה גורה קלווריה. את החצר הנהיגו תחילה רבי יהודה אריה לייב אלתר שנפטר בשנת 1905, ובנו רבי אברהם מרדכי אלתר שמילא את מקומו עד לפטירתו

בשנת 1948. בשל מספרם הגדול של חסידיהם, היו אדמו"רי גור בעלי ההשפעה הרבה ביותר בציבור החרדי בפולין.¹

ודוק: אף שבתקופה המדוברת שימש המונח "חרדי" כשם תואר נרדף לכלל שומרי המצוות, במאמר זה הוא יישמש באופן המקובל כיום, כלומר כדי לתאר רק את מי שנוסף על הקפדה רבה בשמירת מצוות גם הסתייגו מן האידיאולוגיה הציונית.

חלק מכוח השפעתם של רבני גור על המוני החרדים בפולין נבע מקשריהם עם העיתונות החרדית. אחד הראשונים שעסקו בכך היה הרב מנחם מנדל אלתר, רבה של קאליש ואחיו של האדמו"ר יהודה אריה ליב, שהתרשם מהצלחתו של העיתון החרדי הפלס, שהוציא לאור הרב אליהו עקיבא רבינוביץ', רבה של פולטבה בין השנים 1900–1905.² בשנת 1907 יזם ר' מנחם מנדל את הוצאתו לאור של עיתון יומי עברי, הקול, שכלל ארבעה עמודים בכל גיליון. העיתון יצא לאור מטעם ארגון "חומת הדת" ועורכו היה לייב וולנרמן. היה זה עיתון חדשות טיפוסי שפרסם ידיעות פוליטיות וכלכליות וכמעט לא ניכרו בו סממנים חרדיים. בין היתר נכללו בעיתון סיפורים בהמשכים ופרסומות רבות. רק לעתים רחוקות פורסמו בו ידיעות וכתבות שנגעו לחיי החרדים, כמו ביקורו של הרבי מסלונים בוורשה,³ מרד התלמידים בתלמוד תורה ברובע פרגה,⁴ דחיית החתונות שנועדו להיערך בל"ג בעומר עקב האיסור להשמיע מוזיקה בגלל חג נוצרי שחל באותו יום,⁵ ופרסומות לספרים תורניים.⁶ העיתון יצא לאור כמה חודשים ונסגר. נחוש לקדם את העיתונות החרדית, עודד האדמו"ר אברהם מרדכי אלתר את רבי עקיבא אליהו רבינוביץ, המו"ל והעורך של הפלס, לפרסם עיתון חרדי נוסף בשם המודיע, שראה אור בין השנים 1910–1915 בפולטבה.⁷

בתחילת המאה העשרים נעשו כמה ניסיונות ללכד את היהדות החרדית ולהקים ארגון חרדי בין-לאומי. ניסיונות אלה, שגברו בעשור השני של המאה, הובילו בסופו של דבר להקמת התנועה החרדית "אגודת ישראל".⁸ לאחר ייסוד התנועה בשנת 1912 קיבלו עסקנים חרדים מוורשה רישיון משלטונות האימפריה הרוסית, שהייתה אז הריבון במדינה, לייסד עיתון בשם דער יוד. היזמים מינו את הרב שלמה יוסף זווין לעורך הראשי, שכרו מבנה למערכת והכינו צוות מקצועי. כרוז שפורסם הכריז כי הגיליון הראשון יצא בערב ראש השנה תרע"ה (ספטמבר 1914), אולם בשל פרוץ המלחמה ביולי של אותה שנה לא יצא הדבר אל הפועל. כשנה לאחר מכן, באוגוסט 1915, כבשו הגרמנים את ורשה. תחילה נאסר על הוצאה לאור של עיתונים חדשים שלא התפרסמו קודם המלחמה, אולם במשך הזמן ניתן אישור להוציא לאור עיתונים נוספים. בנובמבר 1916 ניתנה לפולין אוטונומיה שלטונית. אחד הביטויים לכך היה פרסום צו של המושל הכללי שקבע את אופן התנהלותן של הקהילות היהודיות.⁹

לאחר כיבוש פולין בידי צבא גרמניה, שהודיעה כי אינה מתכוונת לשלוט במדינה לאורך זמן, תמך ר' מנחם מנדל מקאליש בעיתון יומי נוסף שכותרתו ווארשאנער טאגעבלאט. המו"ל והעורך היה לאזאר (אליעזר) קאהן והוא יצא לאור בשנים 1915–1916. גם עיתון

כותרת העיתון ווארשאווער טאגבלאט, 4.10.1915

חרדי זה היה עיתון חדשות טיפוסי לתקופה. הוא דיווח מלבד על חדשות חוץ בעיקר על התקדמות המלחמה, על ענייני פנים של המדינה בכלל ועל הנעשה בוורשה בפרט וגם חדשות מן העולם היהודי.¹⁰ בכל גיליון היו בין ארבעה לשמונה עמודים, והוא הופץ בעשרות ערים ועיירות ברחבי פולין. כנהוג באותה תקופה, גם עיתון זה סיפק לקוראיו סיפור בהמשכים ונשען במידה רבה על המפרסמים הרבים שהזמינו בו מודעות, שחלקן היו מודעות לאירועי בידור כמו הצגות וקונצרטים ואפילו לנשפי סילבסטר. חלק מן המודעות היו של מורים פרטיים או של בתי ספר לבנות ולבנים. אחד מהם היה של בית ספר לבנים שאותו ניהל הרב יהודה לייב הוטנר אשר כיהן כדיין בעיר ובו למדו לצד תוכנית מלאה של לימודי קודש גם לימודי חול.¹¹

מעיון בעיתון זה קשה להתרשם שמדובר בעיתון חרדי. על היהדות האורתודוקסית יש רק דיווחים קצרים בנושאים שונים. נמנים עמם האפשרות שניתנה לחיילים יהודים לצום ולהתפלל במהלך יום הכיפורים,¹² אסיפות רבנים מקומיות,¹³ פרסומת למכירת תמונות של גדולי ישראל,¹⁴ סכסוכים בקהילה האורתודוקסית,¹⁵ מעורבות החרדים בפוליטיקה של הקהילה היהודית,¹⁶ ואזהרת הרבנים מפני רמאים שדרשו כסף בטענה שהם שמרו על שלימות העירוב בשבתות אף שהפיקוח על כך הוטל על פרנסי הקהילה.¹⁷ העיתון דיווח גם על בקשתה של אגודת הרבנים בפולין לקבל הכרה רשמית,¹⁸ על שאלת מינויו של רב ראשי לוורשה שנדחה עקב המלחמה,¹⁹ על ניהול הרבנות המקומית,²⁰ ועל הקמתה של "אגודת האורתודוקסים" ששימשה כבסיס לפעילותה של אגודת ישראל בפולין. באסיפת הייסוד של ארגון זה השתתפו כ-1,500 איש ובהם אדמו"רים ורבנים מוורשה ומערים אחרות. בין הנוכחים הבולטים באירוע היו שני רבנים מגרמניה, הרב הצבאי עמנואל קרלבר והרב ד"ר פנחס כהן, שהיו פעילים מרכזיים בהקמתה של אגודת ישראל בפולין.²¹ דמות בכירה נוספת היה רבי מנחם מנדל אלטר, אחיו של הרבי מגור.²² מזכיר האגודה היה יצחק מאיר לויין, חתנו של הרבי מגור, שהיה לימים למנהיגה הבולט של אגודת ישראל ואף כיהן בממשלת ישראל כשר מטעמה. פעולותיה הראשונות של אגודת האורתודוקסים היו לדאוג למשכורות הרבנים,²³ ולהיאבק נגד החיוב לסגור את

כותרת העיתון דאס יודישע ווארט, 5.11.1918

החננויות בימי ראשון שמשמעותו הייתה כי יהודים שומרי מצוות נאלצו לסגור את עסקיהם מיום שישי אחרי הצהריים ועד יום שני בבוקר.²⁴ לאחר הכיבוש הגרמני של מערב פולין, ובהבנה שחלק מתפקידם בניהול השטח שבידיהם היה גם ניהול האוכלוסייה היהודית הגדולה שבו, הזמין המושל הצבאי את הרבנים קרלכך וכהן ליעץ לו בענייני ניהול הקהילות בכלל והחינוך היהודי בשטח הכבוש בפרט. בשל רמתם הנמוכה של המלמדים בחדרים והמורים בבתי הספר היהודיים קרא העיתון, שהושפע מתפיסתם הניאו-אורתודוקסית של הרבנים הגרמנים, להקים בתי ספר חרדיים שישלכו את אופיו המסורתי של החדר עם יתרונותיו של בית הספר המודרני ושבהם ילמדו לימודי קודש לצד לימודי חול ברמה גבוהה.²⁵ החלטה דומה התקבלה גם בחוג הפועלים היהודים.²⁶ להצעה היה משנה תוקף לאחר קבלת אישור לפתוח בית ספר תיכון יהודי בוורשה.²⁷ כן דרש העיתון לחזק את מערכת החינוך היהודי לבנות וטען שזהו המחסום העיקרי השומר על התנהלותן הצנועה ומונע מהן להידרדר לחיי פשע וזנות.²⁸ זמן קצר לאחר בואם לפולין, ביקשו שני הרבנים הגרמנים רישיון להקמת עיתון חרדי שבאמצעותו יפיצו את השקפתם וישמש משקל נגד לעיתונים הוותיקים שלא ראו את הכיבוש הגרמני בעין יפה.²⁹ בתחילת שנת 1917, לאחר סגירתו של ווארשאָווער טאָגעבלאט, הם הוציאו לאור את העיתון דאָס יודישע וואָרט, שהיה ערוך בפורמט דומה.³⁰ עורכו היה נחום לייב ויינגוט, והוא יצא לאור במשך שנתיים, עד סוף שנת 1918. הקו שהוביל העיתון אימץ את תפיסת העולם הניאו-אורתודוקסית שדגלה בשילוב של אורח חיים דתי קפדני עם פתיחות להשכלה כללית ולתרבות העולם המודרני. בעיתון, שנערך במקצועיות, פורסמו מאמרים רבים של ראשי האורתודוקסיה בגרמניה והוא זכה להצלחה רבה בקרב הקוראים. למרות גישתו המודרנית, ומשום שהיה העיתון החרדי היחיד, הוא זכה בתמיכתו של הרבי מגור, שכתב:³¹

זה כמה שעמלתי ויגעתי שיתייסד מכה"ע (מכתב העת) שיהיה ברוח היהודית ובאופן שלא ימצאו בו דברי מינות וניבול, כאשר כמה מכם שפכו דמעות כמים בביתי על ראותם בניהם ובנותיהם מתנכרים להם ונתונים לעם אחר מסיבת הקריאה בכתבי פלסטר ומכה"ע הנהוגים [...] כעת יוצא לאור מכה"ע מכונה בשם יודיש ווארט אשר

המו"ל הוא מהחרדים ע"ד [על דבר] ה' [...] לזאת אני מבקש מכם לתמוך במכה"ע הזה בכל מה דאפשר [...] כך יוכל להיות משוכלל ומתוקן שיהי' אורגן מיוחד לאחינו בני-ישראל החרדים.³²

העיתון, שיצא לאור בשלהי תקופת השלטון הצבאי הגרמני במדינה ולפני היותה מדינה עצמאית, התמקד באורח החיים החרדי שאליו יש לשאוף בפולין העצמאית; בין היתר עסק בעתיד הדור הצעיר, מתוך הבנה כי בניגוד לעבר יידרשו מוסדות החינוך החרדיים ללמד גם לימודי חול.³³ העיתון תמך בהקמת מוסדות חינוך חרדיים ובהכשרת מורים שומרי מצוות כדי שיוכלו להתחרות בבתי הספר הציבוריים שהלימודים בהם היו בחינם ומשכו אליהם את מיטב הנוער.³⁴

בד בבד עסק העיתון בהתארגנות הגופים החרדיים בפולין בכלל ובוורשה בפרט. בין היתר דווח בו על כינוס ועידת אגו"י בפולין והדיון בשאלת יישוב החרדים בארץ ישראל.³⁵ כן דווח בו על הדיונים בשאלת בחירתו של רב ראשי לוורשה,³⁶ ועל הקמת ארגון של רבני פולין. על כך נכתב בעיתון: "ברוך לאל עליון שהחינו וקימנו והגיענו לימים האלה ימי ההתאחדות והתחברות כבוד הרבנים שיחי' [ה] לאגודת אחת היא 'אגודת רבני פולין' שמטרתה להרים את מעלת תוה"ק [תורתנו הקדושה] ולומדיה".³⁷

בשנת 1918, עם הקמת "שלומי אמוני ישראל" (שא"י), שמו של הסניף הפולני של אגודת ישראל, נקראו קוראי העיתון להצטרף לשורות הארגון החרדי החדש: "מצבנו המעציב, צוק העתים ורב התלאות העוברות עלינו [...] הביאונו לטכס עצה במה ואיך לחזק ולהגן על מעמדנו ודת תוה"ק [תורתנו הקדושה]. ואחרי שמנו על לב את כל הפרטים והסבות והגורמים להשפלת היהדות, הכרנו לנחוץ מוכרח [...] שכל שלומי אמוני ישראל [...] שבכל עיר ועיר יתאגדו באגודה אחת תחת דגל המסורה: קב"ה, אוריתא וישראל חד הוא".³⁸

במקביל נקראו גם בני הנוער להתארגן בתנועת "צעירי שלומי אמוני ישראל", ועל מנת לעודד את הילדים ללמוד בישיבות התבקשו הפרנסים המקומיים לדווח על אפשרויות הקליטה של תלמידי הישיבות הצעירים בעירם.³⁹ במחצית השנייה של שנת 1918 עסק העיתון בבחירות למועצות הקהילות היהודיות ודיווח, למשל, כי בקהילת יהודי ורשה היה רוב למצביעים שבאו מהציבור החרדי. בשל ערעורים על התוצאות התעכבה ההכרעה ובסופו של דבר, עקב כניעתה של גרמניה וסיום המלחמה, בוטלו הבחירות.⁴⁰ בנובמבר 1918 עזבו כוחות גרמניה את פולין שהפכה למדינה עצמאית. העיתון המשיך להופיע עוד כמה שבועות ועודד הקמת סניפים נוספים של שא"י,⁴¹ אבל אחרי הסתלקות הכוחות הגרמנים והרבנים כהן וקרלכר, שהיו הרוח החיה מאחורי דאָס יודישע וואָרט, הוא חדל להופיע.

כותרת העיתון דער יוד, 16.12.1919

דער יוד

בעקבות עזיבתם של הרבנים קרלכך וכהן, ומאחר שהקו הניאו-אורתודוקסי שהוביל דאָס יודישע וואָרט לא התאים לתפיסת עולמם של מנהיגי היהדות החרדית בפולין, הוחלט לייסד עיתון אורתודוקסי. בדצמבר 1918 יצא לאור היומון דער יוד שכתורת המשנה שלו הייתה "עיתון יומי אורתודוקסי" (אַרטאָדאָקסישע טעגליכע צייטונג). למרות הכותרת הופיע העיתון תחילה במתכונת שבועית מורחבת וכל גיליון מנה 12 עמודים. העורך היה משולם קמינר, מהבכירים שבפרנסי הקהילה, שעמד בראש החברה קדישא ומאוחר יותר ניהל את מערכת החינוך שלה. בגיליון הראשון הביעו מנהיגי אגודת ישראל בפולין, ובראשם הרבי מגור, את רצונם לייסד עיתון שלא יהיה כפוף להשפעות זרות, כלומר של רבני גרמניה.⁴² זמן קצר לאחר מכן החל העיתון להופיע מדי יום במהדורה שכללה 4–6 עמודים, וגיליון סוף השבוע כלל 8–12 עמודים. בשל קשיים תקציביים וניהוליים היו תקופות שבהן הוא הופיע לעתים רחוקות יותר, עד כדי הפסקות של כמה חודשים. בשנת 1926, למשל, הייתה הפסקה ממושכת בהדפסתו והעיתון עמד להיסגר, אולם קמינר רכש את הזכויות והמשיך להוציא אותו לאור כמו"ל עצמאי עד אמצע שנת 1929, אז נסגר העיתון באופן סופי.⁴³

בניגוד לעיתונים האורתודוקסיים הקודמים, דער יוד נוסד לאחר הקמתה של אגודת ישראל ולאחר שמועצת גדולי התורה של התנועה הפכה לסמכות העליונה שקבעה כיצד על אדם חרדי לנהוג בחייו הפרטיים והציבוריים. לכן אפשר לראות בו את היומון החרדי ה"אמיתי" הראשון.⁴⁴ כמו העיתונים האורתודוקסיים הקודמים, גם עיתון זה התקשה להתחרות ביתר היומונים וכתבי העת שנדפסו בעיר וכל שנות פרסומו סבל ממינוס מינויים ומקשיים תקציביים. יש לציין כי בתקופת בין המלחמות נדפסו בוורשה קרוב ל-500 עיתונים וכתבי עת ביידיש, בעברית ובפולנית ובהם כמה יומונים, שהחשובים שבהם, היינט ודער מאַמענט, נערכו ונדפסו באופן מקצועי והיו מעורכנים יותר מן העיתון החרדי. כל אחד מהם היה בעל תפוצה של מעל 100,000 גיליונות ליום שהופצו בכל רחבי המדינה.⁴⁵

כדי לעמוד בתחרות, היו תחומי העניין של העיתון החרדי רבים ומגוונים. הם כללו סקירות כלכליות, מדיניות ופוליטיות וחדשות עירוניות מוורשה. ככלל דגל העיתון בקו ממלכתי-פטריוטי שהביע תמיכה במדיניות הממשלה ובראשי המדינה. עם זאת הוא הגיב בתקיפות במקרים שבהם נמתחה ביקורת לא מוצדקת על הציבור היהודי בעיתונות הפולנית או שאנשי ציבור התבטאו באופן לא הולם נגד הציבור היהודי בכללותו. בענייני פנים התמקד העיתון בנעשה בעיר לודז', העיר השנייה בגודלה, ובמצבה של תעשיית הטקסטיל, שבה הועסקו יהודים רבים. הוא דיווח גם על הנעשה בקהילות אחרות בפולין ובעולם היהודי בכלל. תשומת לב מיוחדת הוקדשה להגירה לאמריקה ולארץ ישראל ולחיייהם של היהודים שם. העיתון דיווח בהרחבה גם על מצבם העגום של היהודים בברית המועצות ובמיוחד של מי שהתגוררו בליטא השכנה, שכמו פולין הפכה גם היא למדינה עצמאית. העיתון סיקר גם את פעילותה של אגודת ישראל ותנועות הבת שלה במדינות שונות ודיווח על כישלונותיהן של התנועות הציוניות. כן דיווח על היחסים בין הציבור החרדי בפולין לציונות הדתית מזה ולתנועות החילוניות מזה, על מצבן של הנשים החרדיות במדינה, על מוסדות החינוך החרדיים לבנים ולבנות ועל הרעיון שיהודים חרדים יוכשרו לעבודת האדמה.

בסוף שנת 1918 דיווח העיתון כי במקום אגודת האורתודוקסים הקימו החרדים את הסניף המקומי של אגודת ישראל, שא"י. כן דיווח על תוכניותיה העתידיות של התנועה ועל הפעילות המאורגנת בקרב הצעירים החרדים.⁴⁶ זו כללה אספקת ציציות,⁴⁷ הקמת מפגשי לימוד תורה בערבים, התארגנות להקמת ספרייה ומתן הכשרה מקצועית.⁴⁸ בראשית שנת 1920 כבר נערכה אסיפה כללית ראשונה של שא"י בפולין,⁴⁹ והעיתון דיווח על אירועי הארגון ועל הקמתו של ארגון הצעירים שלו, "צעירי שלומי אמוני ישראל" (שייקרא לימים צא"י, צעירי אגודת ישראל).⁵⁰ נושא נוסף היה שיתוף הפעולה בין כלל שומרי המצוות, כלומר בין שא"י להמזרחי.⁵¹ עוד אחד מן הנושאים הקבועים היה איסור על פתיחת חנויות בימי ראשון, דבר שגרם הפסדים רבים לבעלי העסקים החרדיים שנאלצו לסגור את עסקיהם יומיים בשבוע.⁵² בראשית שנת 1920 פרסם העיתון קול קורא מטעם עשרות מרבני פולין שעסק בגורל היהדות החרדית אחרי המלחמה:

אחים אהובים! [...] בתור רבני ישראל ומוריו הרוחניים, הננו מוכרחים לעורר רוחכם הטהור [...] בתי התלמוד תורה והשיבות בפולין אשר תמיד עמדו לנו לנס ולתפארת [...] חרבו ונהרסו עד היסוד, הרעב והקור, העירום והחוסר עשו בהם שמות נוראות [...] בהרבה ערים נשרפו בתי הכנסיות ובתי המדרשים, והמקוואות ושאר מוסדות הדת נהפכו לעיים [...] ולדאבון לב גדול נמסרו רובי כספכם ומיטב נדבותים בידי אנשים [...] שאין בהם ההכרה הראויה [...] את המוסדות האורתודוקסים הרחיקו ולא נתנו לה בשום אופן לא בהון ועד הראשי לחלוקת התמורה ולא בהון ועדי הערים ובאופן זה עשו עול גדול נגד היהודים החרדים לדבר ה'.

⁵³

החרדים הקימו את "ועדת העזרה האורתודוקסית",⁵⁴ החלו לתמוך כלכלית בחדרים ובישיבות,⁵⁵ ואספו כסף עבור הרבנים שאיבדו את רכושם במלחמה.⁵⁶ במענה לפעילות התנועות הציוניות הם אספו כספים לקרן ארץ ישראל, עודדו את החרדים להשקיע בה את כספם ולרכוש בה אדמות, והקימו משרד לטיפול בהגירה של חרדים אליה.⁵⁷ נושא מרכזי אחר שבו עסק העיתון בשנים 1920–1921 היה סיכול בחירתו של הרב דוקטור שמואל אברהם פוזננסקי, שהיה בעל השכלה אקדמית ושלט בכמה שפות, לתפקיד רבה הראשי של ורשה.⁵⁸

אחד מהחידושים לאחר המלחמה היה החלטתה של אגו"י להקים רשת של בתי ספר לבנות חרדיות שנקראה "בית יעקב".⁵⁹ אירוע חשוב נוסף התרחש בשנת 1922, כאשר כ-250 רבנים מכל רחבי המדינה התכנסו פעמיים כדי לקבל החלטות באשר להתנהלות הציבור החרדי במדינה החדשה.⁶⁰ בין היתר הוחלט להיענות לדרישות החוק וללמד לימודי חול לפי הנדרש אבל עם זאת לשמר את האופי המסורתי של מוסדות החינוך היהודיים. כמו כן נבחרו מנהיגי הציבור החרדי, מועצת גדולי התורה ובראשם הרבי מגור. הרבנים קיבלו החלטות חשובות בענייני מעורבות החרדים בפוליטיקה הארצית והמקומית, יישוב ארץ ישראל והסדרת העלייה אליה, תמיכה בעיתונות החרדית ואופן ארגון התנועה ודרכי התעמולה.⁶¹ בסיום האסיפה פרסמו צעירי התנועה הצהרה: "בשעה הנעלה והנשגבה הזו [...] מוצאים צירי הצעירים [...] לחובם הקדוש להצהיר בזה [...] ידע נא כל העולם כולו כי ח'י'ה] היא היהודית החרדית בכל תקפה ההיסטורית ותהי'ה] גם עתידו של עם ישראל, בהיות בני'ה] עמה בכל רגשי ההתאחדות הגמורה".⁶² בד בבד פנו הרבנים לקבוצות החרדיות השונות ודרשו מהן להתאחד תחת חסותה של שא"י: "פקחו עיניכם וראו והבינו כי לעצור בעד שטף הכפירה וזרם העבריות השוטפים ועוברים בעם [...] וגוזלים מאתנו אלפי נשמות טהורות, וכדי לחנך את בנינו בתור יהודים נאמנים לעמם ולדתם ולגדלם על ברכי התורה והיראה – כל אלה אי אפשר בשום אופן אם היהודים השואפים לזה יהיו מפורדים, כל אחד בודד באהלו ולא יתאחדו כאיש אחד".⁶³ לכן הם קראו לכל החרדים להתאגד בארגון אחד: "הנה כעת האגודה הזאת המקווה כבר ישנה ומתקיימת תחת השם 'אגודת ישראל העולמית' ו'אגודת שלומי ישראל' בפולין [...] החובה איפא על כל יהודי מסור לתורתו ודתו, שיתמוך בכל עוז את האגודה ומוסדותיה".⁶⁴ כדי לחזק את מעמדה של התנועה ולמרות שרק לאחרונה היא החלה בפעילות ממשית, ציין העיתון כי מלאו עשר שנים להקמתה הרשמית.⁶⁵ כדי להשלים את תהליך ההתארגנות של היהדות החרדית היה צורך במשאבים, ואגודת ישראל יצאה בקריאה לתרום למענה: "תרומה זו היא האות של כל יהודי חרד כי הוא חפץ בהפרחת היהדות והרמת קרן התורה ע"י האמצעי האחד – התאחדות היהודים היראים לאגודה אחת".⁶⁶ לקראת הבחירות שנערכו במדינה, מצאה עצמה היהדות החרדית בפולין במצב כמעט חסר תקדים בהיסטוריה היהודית. ליהודים הוענק שוויון זכויות מלא שכלל גם זכות בחירה שבאמצעותו יכלו להשפיע על גורלם. אולם כדי לנצל זכות זו במלואה

היה על ראשי הציבור החרדי להתיר ואף לעודד נשים חרדיות להצביע בבחירות לסיים ולסנט. בניגוד לארץ ישראל, שבה התנגדו רוב הרבנים להצבעת נשים, התיירו ראשי הציבור החרדי בפולין לנשים להצביע ובעזרתן זכה גוש המפלגות שבו נטלה חלק גם אגודת ישראל בהישג מכובד בבחירות.⁶⁷

בשנת 1923, לאחר התארגנותם הראשונית של סניפי אגו"י בכמה מדינות, ניתן האות להפיכת התנועה לארגון בין-לאומי. הידיעות על הוועידה הכללית, שכונתה "הכנסייה הגדולה", החלו בראשית השנה ונמשכו לאורכה.⁶⁸ בד בבד התארגנו גם תנועות הבת ובוורשה הוקמה התארגנות ראשונה של פועלי אגודת ישראל (פא"י).⁶⁹ הוועידה נערכה בווינה בחודש אוגוסט, כמעט במקביל לקונגרס הציוני ה-13 שנערך מעט לפני כן בעיר קרלסבאד שבצ'כוסלובקיה.⁷⁰ חלוקת מוקדי הכוח הפוליטיים של התנועה באה לידי ביטוי במספר הנציגים לוועד הפועל שנבחר. בווינה ובפרנקפורט, שני מוקדיה של הניאור-אורתודוקסיה הגרמנית, נבחרו שבעה צירים מכל עיר, וכמספר הזה גם בוורשה, מוקד השפעתו של הרבי מגור. מכל יתר מרכזי היהדות החרדית נבחר נציג אחד בלבד.⁷¹ במקביל לוועידה הרגילה נערכה גם ועידה של צא"י ובסיומה פרסמה התנועה תקנות להתנהלותה.⁷²

כמה ימים לאחר סיום הוועידה בווינה, נערך בוורשה כנס ובו הוצגו לציבור החרדי שבעיר הנושאים שנידונו בכנסייה הגדולה וההחלטות שנתקבלו בה.⁷³ שתי ההחלטות הראשונות שישמשו היו תחילת לימוד הדף היומי והקמת "קרן התורה" לאיסוף כספים עבור הישיבות.⁷⁴

מאז קיבלה פולין את עצמאותה הלך המצב הכלכלי בה והידרדר. אחד הסממנים העיקריים לכך היה האינפלציה הדוהרת. מחיר גיליון בתחילת שנת 1923 עמד על 360 מארק, אולם בסוף השנה הוא זינק ל-120,000 מארק. המשבר הכלכלי השפיע גם על העיתון שעבר בהדרגה לשליטתו של העורך והמו"ל משולם קמינר, שכתב מאמרים רבים תחת שמות עט. בד בבד הוא ניצל את מעמדו ואת קשריו והביא לעיתון מאמרים שכתבו החשובים שבין דוברי האורתודוקסיה באירופה ובהם רבנים ידועי שם.⁷⁵

באותה שנה התרבו הדיווחים על המצב הכלכלי בפולין ובמדינות אחרות. העיתון סקר בהרחבה את מצב היהודים ברוסיה הסובייטית שסבלו מן הגזירות נגד מוסדות הדת ומחרפת העוני והרעב, ויהודי פולין התבקשו לתרום כספים למענם. מאמרים רבים תיארו את ההכנות לכנסייה הגדולה ואת פעילות הסניפים של שא"י; כתבות אחרות עסקו במצב חיי הדת בעיירות ובכפרים ברחבי המדינה. אחד הסממנים להתאוששות היהדות החרדית אחרי המלחמה היה מספרן הרב של המודעות לישיבות שהחלו לקום בערים שונות ברחבי המדינה. בסוף השנה מונה ולדיסלב גרבסקי (Grabski) לראש ממשלה. הוא הצליח לייצב את המצב הכלכלי במדינה, אבל בה בעת הטיל מיסים חדשים על המסחר והלאים את ענפי הטבק, היי"ש והגפרורים. הנפגעים העיקריים מצעדים אלה היו היהודים, שרבים מהם עסקו במסחר או בענפים שהולאמו.

האירוע הציבורי החשוב ביותר שהתרחש בשנת 1924 היה הבחירות הראשונות למועצות הקהילות היהודיות ברחבי המדינה. התעמולה והדיווחים על הבחירות נמשכו חודשים מספר והעיתון הכפיש את הציונים, מתנגדי היהדות החרדית ועודד את קוראיו להצביע לנציגי הסיעות החרדיות.⁷⁶ הבחירות בוורשה עצמה נערכו באמצע חודש יוני ורשימת אגו"י זכתה בהן במספר הקולות הרב ביותר ואחריה הציונים החילונים, הבונד, המזרחי ועוד כעשר רשימות קטנות יותר. הרשימות הדתיות בעיר זכו ברוב הקולות, ואגו"י והרשימות החרדיות האחרות זכו בכארבעים אחוז מן המושבים במועצה.⁷⁷ ההצלחה של אגו"י בוורשה לא הייתה יוצאת דופן והתנועה השיגה תוצאות טובות בערים ועיירות נוספות.⁷⁸ אחת הפעולות הראשונות של מועצת הקהילה הנבחרת הייתה להקים ועדות לפיקוח על הכשרות ובמיוחד על השחיטה הכשרה ולהיאבק בקצבים שלא הקפידו לשמור על הוראות הכשרות. בין יתר הפעולות יסדו השוחטים כתב עת משלהם.⁷⁹

נושאים חשובים נוספים שעליהם דיווח העיתון כללו את חוק ההגירה החדש שהתקבל באמריקה ואשר צמצם מאוד את מספר אישורי ההגירה למהגרים ממזרח אירופה, שרובם היו יהודים, לרבות שליחתם חזרה של אלפי מהגרים;⁸⁰ את המחלוקת על כשרותן של המצות שנעשו במכונה ולא בעבודת יד, ואת הנחת אבן הפינה לישיבת חכמי לובלין שנועדה להיות המוסד היוקרתי ביותר של אגודת ישראל.⁸¹ במקביל נמשך הדיווח על מצבם הקשה של יהודי ברית המועצות וגיוס הכספים עבורם; על המגביות למוסדות החרדיים כמו קרן היישוב, קרן התורה וישיבת חכמי לובלין; ועל מוסדות החינוך החרדיים החדשים לבנים ולבנות. התמשכות המשבר הכלכלי והאינפלציה באו לידי ביטוי במודעות שפרסמו הישיבות על כך שלא תקבלנה תלמידים חדשים.

השינוי המשמעותי ביותר בעיתון בשנה זו היה הדיווח השוטף על הנעשה בארץ ישראל, הן על התפתחות חיי הדת והקמת המושבות הראשונות של שומרי מצוות ובהן גם בני ברק, הן על האתגרים שעמדו לפני המתיישבים הדתיים בחברה יהודית שלא כיבדה יותר את המסורת. עם זאת, בהשראת ההחלטות שהתקבלו בכנסייה הגדולה ובהתחשב בהגבלות על ההגירה לאמריקה, דגלה אגו"י בקו ברור: "אחינו בני ישראל היקרים! ההתעוררות הגדולה והקדושה שנתעוררה בלב הרבה מאחינו לעלות ארצה ישראל [...] [ו]ההתלהבות הקדושה שהקיפה עתה ביותר את מחנה היהודים החרדים להתישב בארצנו הקדושה ולסדר את הישוב עפ"י חוקי התורה בלי שום פשרות וויתורים".⁸²

בשנים הבאות נמשך המשבר הכלכלי במדינה והעיתון התקשה לקיים את עצמו ולא אחת הוא פסק להופיע למשך כמה שבועות או חודשים או שינה פורמט עיצובי. לעתים נוספו מדורים חדשים כמו "ידיעות הבורסה" והוסרו מדורים ותיקים כמו מדור השחמט. רוב הידיעות בעיתון עסקו בפוליטיקה וכלכלה מקומיות, שאותן אפשר היה להעתיק בקלות מן העיתונות הכללית. רק מקצת מן הכתבות עסקו בנושאי הליכה של היהדות החרדית בפולין.

בין הנושאים שהעסיקו את העיתון במחצית השנייה של שנות העשרים היו החיים בארץ ישראל. דיווחים אלה כללו עיסוק בנושאים כמו החינוך היהודי; פעילות התנועות החרדיות; וחקיקת חוק הקהילות, שנועד להבטיח אוטונומיה לציבור החרדי בארץ ישראל. העיתון דיווח גם על מערכת החינוך החרדי בפולין ובעיותיה המיוחדות, במיוחד על רשת החינוך החרדית לבנות "בית יעקב", ועל הקמת רשת בתי ספר מקצועיים מטעם אגו"י. בעיתון נמסר כי במוסדות החינוך לבנים חרדיים, כלומר בחדרים ובתלמודי התורה, למדו כ-75,000 ילדים ומספר הבנות במוסדות החרדיים היה כ-15,000.⁸³

העיתון דיווח על הפעילות השוטפת של אגו"י במדינה, על הקמת בנק נפרד לתנועה,⁸⁴ על הקמתה של אגודת הרבנים בגליציה שהייתה כעת חלק מפולין,⁸⁵ על תחילת פעילותו של הסניף הנפרד של התנועה במזרח גליציה,⁸⁶ וכן על פעילותן של תנועות הבת פא"י וצא"י. בסוף שנת 1927 נערכה הוועידה הארצית הראשונה של צא"י,⁸⁷ שנה לאחר מכן התקיימה גם הוועידה הארצית הראשונה של פא"י.⁸⁸ בסמוך לכך נערכה גם ועידה של אגודת הרבנים בפולין.⁸⁹ בתחילת שנת 1928 נערכו בחירות ארציות לסיים. אמנם יתר התנועות היהודיות ספגו בבחירות אלה מפלה ומספר נציגיהן צנח לכדי מחצית, אולם אגו"י לא הצליחה להכניס ולו ציר אחד. בנובמבר אותה שנה ציין העיתון מלאת עשר שנים להופעתו בשורה ארוכה של כתבות.⁹⁰

באותה תקופה דווח בעיתון גם על האירועים האחרים שהתרחשו בעולם ובהם טיסת הצפלין הראשונה מאירופה לארצות הברית, הבחירות לנשיאות באמריקה והחגיגות לציון מלאת עשור לשחרור פולין מעול הכיבוש הזר, שצוינו גם על ידי ראשי הציבור החרדי בוורשה.⁹¹ כן דיווח העיתון על הבעיות הפנימיות בקהילה ובראשן המחלוקת המתמשכת בשאלת הפיקוח על השחיטה.⁹² העיתון הצליח להתקיים בקושי עד אמצע שנת 1929, ועל רקע המשבר הכלכלי העולמי נסגר סופית.

דאס יודישע טאגבלאט

בספטמבר 1929 נוסד ביוזמתו של מנחם קמינר ובגיבוי ובתמיכתו הכלכלית של הרבי מגור עיתון יומי חרדי חדש, דאס יודישע טאגבלאט. עורכיו היו דוד פלינקר, הרב טוביה הורוביץ ושמואל רוטשטיין. הוא החל לצאת לאור במקביל לכנסייה הגדולה השנייה של אגודת ישראל שנערכה בווינה, ועל רקע החלטתה לקדם את העיתונות החרדית בקהילות השונות ובמיוחד בוורשה.⁹³ למרות תמיכתם של אגו"י ושל הרבי מגור יצא העיתון לאור בהוצאה של קואופרטיב פרטי שבו היו חברים הכותבים והמדפיסים, שלא כולם היו חרדים. אופיו הקולקטיבי של העיתון תרם לרמתו העיתונאית שהייתה גבוהה בהרבה משל קודמיו. התפרסמו בו מאמרים מקוריים שלא הועתקו מעיתונים אחרים ותפוצתו הייתה רבה יותר.⁹⁴

בין הכותבים הקבועים בעיתון היו גם מי שהיו לימים אישים נודעים בציבור החרדי ובהם: הפובליציסט הרב שמשון שטוקהמר, שגם שימש כמפקח על התכנים שהתפרסמו

בו; הרב שמחה אלברג, לימים עורך כתב העת התורני הפרדס; ד"ר נתן בירנבוים, אחד האידיאולוגים החשובים של התפיסה החרדית;⁹⁵ ההיסטוריון ד"ר השל קלאפפיש; הסופר משה מרק (פראגר), שעסק לימים בהנצחת השואה בציבור החרדי; בנימין מינץ, ממנהיגי פא"י שנעשה לימים שר בממשלת ישראל; הסופר וההיסטוריון ד"ר הלל זיידמן; והסופר והפובליציסט הפורה הרב אלכסנדר זושא פרידמן.

אף שהחל להופיע בזמן המשבר הכלכלי הגדול של סוף שנות העשרים, העיתון הצליח לשרוד במשך עשר שנים עד ספטמבר 1939, אז פלש צבאה של גרמניה הנאצית לפולין.⁹⁶ למרות מעורבותה של אגו"י בהקמתו, הוא נתן לכתביו חופש פעולה. העיתון שמר בדרך כלל על קו אפוליטי, דיווח באופן ענייני על אירועים חשובים של התנועות הציוניות לרבות המזרחי, ולעתים אף חלק על עמדותיה הרשמיות של אגו"י וניסה להשפיע עליה לאמץ רעיונות חדשים.

העיתון, שביקש לפנות לציבור רחב ככל האפשר, היה מגוון בתכניו. לצד ידיעות שוטפות על הנעשה בעולם המדיני ובפוליטיקה המקומית, הוא כלל מדורים שעסקו בכלכלה ובבורסה, סקר את הנעשה בבתי הנבחרים של פולין ואת פעילות הנציגים היהודים בהם, וכלל מדורים קלילים ואף מדור היתולי שפרסם גם קריקטורות עוקצניות, מדור חידות, מדור ביבליוגרפי שסקר ספרים חדשים ומדור שעסק בחידושי המדע והרפואה. העיתון הקדיש תשומת לב רבה לנעשה בקהילות ישראל בעולם ובמיוחד בברית המועצות הקומוניסטית ובגרמניה שבה החל לעלות כוחם של תומכי היטלר. כן דיווח על הנעשה בארץ ישראל, שבשנת 1929 הייתה מזועזעת עדיין מן הפרעות ועודד את הקוראים לתרום לשיקום הנפגעים.⁹⁷

בעולם החרדי סקר העיתון את פעילותה של אגו"י והקדיש תשומת לב מיוחדת לפעילות שנועדה לקידום הבנות והנשים החרדיות באמצעות קורסים להכשרה מקצועית ולימודי קודש.⁹⁸ בד בבד עסק העיתון במערכת החינוך החרדית ודיווח כי בסוף שנות העשרים היו בפולין כ-300,000 ילדים בחדרים ובתלמודי תורה, כ-15,000 תלמידי ישיבה וכ-30,000 תלמידות בבית יעקב.⁹⁹

בתחילת שנת 1930 ציין העיתון את צאתו לאור של גיליון המאה שלו והכריז על מגבית כמו גם על שאיפתו להשיג 5,000 מינויים קבועים.¹⁰⁰ העיתון המשיך לדווח על הנושאים שבהם עסק בחודשים הראשונים להופעתו, לרבות על הנעשה בתנועת הבנות של אגו"י ובתנועת צא"י.¹⁰¹ האירוע המרכזי של היהדות החרדית בשנה זו היה הקמתה של ישיבת חכמי לובלין, שנועדה להיות ספינת הדגל של התנועה.¹⁰² האירוע המרכזי במישור הפוליטי-לאומי היו הבחירות לסיים, שבהן קיבלה אגודת ישראל מעל 150,000 קולות שהובילו למינוים של שני צירים וסנטור אחד, אבל מספר הקולות שקיבלו הרשימות הציוניות היה גדול פי שלושה.¹⁰³

חלק ניכר מתקציב העיתון הושג מפרסומות. אלה כללו מודעות לספרי קודש, ספרי לימוד, מוסדות חינוך, כתבי עת תורניים, מודעות משפחתיות, קווי ספנות למהגרים,

דאס פרעזידיום פון דער פֿ״ס״ גדולה

סיקור הכנסיה הגדולה השנייה בווינה. דאס יודישע טאגבלאט, 20.9.1929

מודעות של רופאים, דברי מזון ומוצרי צריכה כמו עקבים וסוליות לנעליים. מדי פעם התפרסמו מודעות למוצרים ייחודיים כמו מכוניות ומשאיות, שואבי אבק חשמליים ומכשירי רדיו. גם הסיקור הכללי היה מגוון וכלל דיווחים על אירועים פוליטיים כמו גניבות, הצתות, שריפות, מעשי מרמה, התקפות על יהודים, מקרי רצח ותאונות דרכים. היו דיווחים גם על אסונות טבע כמו שיטפונות, גלי קור קיצוניים או קיץ חם במיוחד. ידיעות אחרות דיווחו על תאונות שונות שהתרחשו בבית וברחוב וכן על תאונות שבהן היו מעורבים כלי תחבורה כמו רכבות, מכוניות, אוניות ומטוסים. כתבות אחרות עסקו באירועים משפחתיים, לרבות אלימות בין בני משפחה, נטישת הורים את ילדיהם, יתומים שנעזבו, מריבות על ירושות, היעלמויות בלתי מוסברות של ילדים ובוגרים ואסונות כמו התאבדויות וטביעה בנהר.

העיתון סיפק מידע על פעילותה השוטפת של אגו"י ותנועות הבת שלה פא"י וצא"י, עקב אחר יוזמות ההתיישבות החרדיות בארץ ישראל ודיווח על הקמתה של ועדת החקירה (ועדת שאו) שהוקמה בעקבות פרעות תרפ"ט. העיתון סקר אמנם את הנעשה בעולם הישיבות בפולין ואת הפעילות בקרב הנוער החרדי, אבל דיווח גם על אירועים מסקרנים אחרים, כמו מעופו של הצפלין מסביב לעולם או מסעו של מגלה הארצות ריצ'רד בירד לקוטב הדרומי.

שלושה עניינים עמדו במרכז תשומת הלב של העיתון בשנת 1931. הראשון היה סיום המחזור הראשון של לימוד הדף היומי, יוזמה שעליה הכריזה אגו"י בכנסייה הגדולה הראשונה בשנת 1923. האירוע, שנחוג ברוב עם בקהילות רבות, היה הוכחה לתרומתה של אגו"י לשיקום חיי הדת בפולין.¹⁰⁴ אירוע נוסף היה פטירתו של אליהו יוסף קירשברון, ראש וראשון למנהיגי האורתודוקסיה בוורשה וממקימה של אגו"י. הוא עמד בראש מועצת הקהילה היהודית בוורשה וכיהן גם כנציג במועצת העיר, היה יושב ראש ההנהגה העולמית של אגו"י וציר מטעמה בסיים הפולני.¹⁰⁵ האירוע השלישי והחשוב מכולם היו הבחירות להנהגת הקהילות היהודיות ברחבי פולין. אגו"י התארגנה בצורה מרשימה וזכתה להצלחה רבה ברוב הקהילות בפולין, לרבות בשתי הקהילות

הגדולות בוורשה ובלודז'.¹⁰⁶ בעקבות הצלחתה בבחירות בוורשה מונה נציגה לראש מועצת הקהילה היהודית הגדולה בעולם.

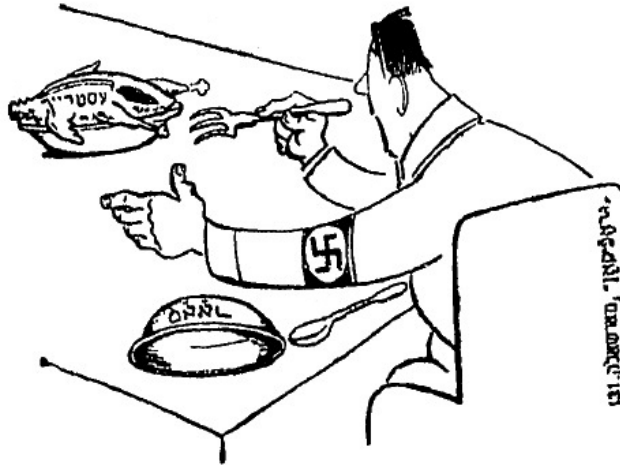
בד בבד המשיך העיתון לעקוב אחר הנעשה בארץ ישראל ודיווח, בין היתר, על גזירות הספר הלבן ועל מכתבי הברכה ששלח הסניף המקומי של אגו"י לרגל כינוס הוועדה המוסלמית הגדולה בירושלים. כן סיקר את ביקורו של ביאליק בפולין, דיווח בקצרה על הקונגרס הציוני ועל המחלוקת עם התנועה הרוויזיוניסטית, על הגירת היהודים לארצות אחרות, במיוחד לדרום אמריקה, ואף על חזרתם של חלק ממי שהיגרו לאמריקה. בזירה הפנימית הקדיש העיתון תשומת לב רבה לשאלת חינוך בני הנוער. הוא פרסם מסה בהמשכים בנושא זה מאת איש החינוך הרב יהודה לייב אורלאן, דיווח על הקמת בתי ספר מקצועיים לנוער החרדי, על התרחבותה של רשת בית יעקב לבנות חרדיות ופרסם מכתבי רבנים שתקפו את הספרות הפופולרית ("שונד") שהשחיתה את נפש הקוראים. כן דיווח על התגברות האנטישמיות בפולין ובמיוחד באוניברסיטאות. העיתון פרסם גם חדשות מעניינות אחרות, כמו טיסתו ההיסטורית של הצפלין לחוג הקוטב הצפוני, גילוי קברי הפרעונים, הטיפול הרפואי באמצעות ערויי דם וטיסתו של אוגוסט פיקאר בכדור פורח, שהגיע לגובה רב יותר מזה שאליו הגיע כל אדם אחר לפניו.

בתחילת אפריל 1932 נקלע העיתון למשבר כלכלי וחדל להופיע במשך כשישה חודשים. האירוע המרכזי של הציבור החרדי באותה שנה היה אסיפה של רבני פולין שהתכנסה בוורשה בתחילת השנה.¹⁰⁷ העיתון חידש את הופעתו באוקטובר אותה שנה ובין היתר המשיך במסע ההסברה נגד ספרות השונד ודיווח על מצבם הכלכלי הקשה של מוסדות החינוך החרדיים, במיוחד של הישיבות שחלקן נסגרו ופרסם מודעות על מגביות שונות להצלתן. כן דיווח על התגברות האנטישמיות במדינות שונות, בעיקר באוניברסיטה ובבתי הספר התיכוניים של ורשה שנסגרו עד להרגעת הרוחות.¹⁰⁸ הוא ציין את עמדתה המוצהרת והברורה של הממשלה נגד אנטישמיות.¹⁰⁹

העיתון המשיך לדווח על הנעשה בארץ ישראל וסיקר את מסעו של הרבי מגור לשם.¹¹⁰ כן עקב אחר נתוני ההגירה של יהודים למדינות שונות בעולם וסיפר על הקשיים שבהם נתקלו העולים לארץ ישראל. בתחום היהודי הוא המשיך לספק כתבות שבועיות שעסקו בעולם החסידות וברבניו כמו גם בהתיישבות היהודית האוטונומית בבירוביג'אן. העיתון גם פרסם מודעות עבור עיתונים חרדיים אחרים שראו אור בוורשה: עיתונים לנוער, לצעירים ואף לילדי הגן, כמו גם כתבי עת לכל המשפחה.

שנת 1933 הייתה דלה באירועים שהתרחשו בחברה החרדית שפעילותה עמדה עדיין בצילו של משבר כלכלי מתמשך שפגע קשות במוסדותיה ובהם בעיתון עצמו ששיוע לתרומות. למרות זאת יצא העיתון לאור כסדרו ודיווח על הנעשה באגו"י ובתנועה הציונית, בעיקר על המתח בין מפלגות השמאל הציוני לרוויזיוניסטים, על הקהילות הגדולות בוורשה ובלודז' ועל המצב הכלכלי במדינה. בד בבד הוא המשיך בסיקור עולם

דער אפעטיי קומט מיט'ן עסען

נענענדיגט איין שיסעל און נענענדיגט ויך צו דער צווייטער

קריקטורה סטירית המגלגת על התיאבון של היטלר לכיבושים.
דאס יודישע טאגבלאט, 1.2.1935

החסידות, בסיפורים בהמשכים והביא ידיעות מעניינות כמו הרפתקאותיו של הטייס צ'רלס לינדברג, לכירתו של הגנגסטר אל קפונה ופטירתו של החזן הנודע יוסלה רוזנבלט. האירועים הבולטים באותה שנה היו ההכנות לוועידה הארצית הרביעית של אגו"י בפולין. היות שעד הכנסייה הגדולה השנייה שהתכנסה בשנת 1929 הגוף שפעל בפולין היה שא"י, האירוע ציין גם מלאת חמש שנים לתחילת פעילותה של אגו"י בפולין. ההתארגנות לקראת הוועידה החלה אמנם בתחילת השנה, אך הוועידה עצמה נערכה רק כשנה לאחר מכן.¹¹¹ באותה שנה התבשר הציבור החרדי על פטירת שלושה ממנהיגיו הבולטים. הראשון היה החפץ חיים, הרב ישראל מאיר הכהן, שהיה החשוב שברבני פולין ומנהיגו הרוחני של הציבור הליטאי.¹¹² כחודש לאחר פטירתו הלך לעולמו גם נשיא אגודת ישראל בפולין, הרב מאיר שפירא, והוא בן 46 שנים בלבד. הוא היה המנהיג הכריזמטי והחדשן של הדור הצעיר בתנועה, הוגה רעיון לימוד הדף היומי והקים את ישיבת חכמי לובלין, המוסד היוקרתי ביותר של התנועה.¹¹³ המנהיג השלישי שנפטר היה רבי ישראל פרידמן, הרבי מטשורטקוב, שהיה חבר מועצת גדולי התורה. הוא נודע כאחד האדמו"רים המוערכים והמשפיעים בדורו, היה פעיל מרכזי באגודת ישראל ונודע בהשקפותיו המתונות ובפעילותו למען התיישבות החרדים בארץ ישראל.¹¹⁴

עיקר דיווחיו של העיתון בשנה זו התמקדו בנעשה בגרמניה ובמצבם הקשה של היהודים שם לאחר עלייתו של היטלר לשלטון. הוא דיווח על הקמת מחנות ריכוז

ליהודים, על שריפת ספרים יהודיים, על האיסור שהוטל על יהודים לעבוד במקצועות שונים ועל הייאוש שהביא להתאבדות של חלקם. כן דיווח על עשרות אלפי הפליטים היהודים שברחו מגרמניה, עודד את הקוראים לתרום למענם וסיפר על היוזמה היהודית להטיל חרם על הסחורות שיובאו מגרמניה. במקביל המשיך העיתון לסקר את התרחבות העלייה לארץ ישראל, את פתיחת נמל חיפה, את המחסור בסרטיפיקטים במיוחד לציבור החרדי ואת קליטתם של החרדים שהצליחו לעלות לארץ. כן דיווח על רצח ארלוזורוב ועל משפטו של מי שנחשד ברציחתו, כמו גם על התפתחותה של העיר העברית תל אביב. למעט כינוס הוועידה הרביעית של אגו"י בפולין בתחילת השנה, גם בשנת 1934 לא היו אירועים מיוחדים בחיי היהודים האורתודוקסים בפולין עצמה. בוועידה, שבה נערכו כינוסי משנה של ארגוני הצעירים ושל בנות אגו"י, השתתפו כאלף נציגים שייצגו כ-600 סניפים של התנועה ברחבי המדינה.¹¹⁵ בכל הנוגע לנעשה בעולם היהודי, מספר הדיווחים על הצרות שפקדו את יהודי גרמניה פחת באופן משמעותי ובד בבד גדל מספר הכתבות שעסקו בהחמרת מצבם של יהודי אוסטריה. עם זאת העיתון המשיך לדווח על מצבם הקשה של הפליטים ועל הניסיונות לסייע להם.

1934 הייתה אחת השנים המוצלחות ביותר מבחינת העלייה לארץ ישראל ובה הגיעו לארץ כ-50,000 יהודים בעלייה החוקית והלא חוקית, רובם מפולין.¹¹⁶ בתל אביב, שהוקמה רק 25 שנים קודם לכן, חיו כבר למעלה מ-100,000 תושבים יהודים שמנו כמעט שליש מכ-350,000 היהודים בארץ ישראל, פי שבעה ממספרם בראשית תקופת המנדט.¹¹⁷ על רקע זה החליטה אגו"י לקדם את עליית החרדים לארץ ישראל והעיתון הקדיש חלק ניכר מפרסומיו לנושא זה. בתחילת השנה הוא דיווח על הכשרתם ועלייתם המאורגנת של אנשי אגו"י לארץ ישראל.¹¹⁸ בהמשך התפרסמו בעיתון ידיעות מדי יום כמעט על הגידול במספר העולים, חלוקת סרטיפיקטים, רכישת קרקעות להתיישבות יהודית, מגבית מתמשכת להתיישבות חרדים בארץ ישראל באמצעות "קרן היישוב" של אגו"י, הכשרות חקלאיות לעולים החרדים ומודעות רבות מטעם "מרכז ארץ ישראל" של אגו"י בפולין.

העיתון דיווח על שיפור המצב הכלכלי בארץ ישראל, בין היתר בשל הגירת יהודים בעלי הון מגרמניה, ועל יחסי המסחר בין פולין לארץ ישראל. כן סיפר על הצלחת ההתיישבות החרדית בכמה מקומות בארץ ישראל ועל ניסיון ההתיישבות המחודש במחנה ישראל, יישוב חקלאי שהקימה אגו"י בשנות העשרים וננטש.¹¹⁹ בניגוד לשנים הקודמות שנת 1935 הייתה עשירה באירועים. גל ההגירה הגדול לארץ ישראל נמשך, גדל מספר התיירים ובהם רבנים ואדמו"רים שחלקם הגיעו בסוירים מאורגנים מטעם אגו"י. העיתון המשיך לדווח על הצמיחה הכלכלית בארץ ישראל בעקבות ההון הרב שהוזרמו אליה מהגרים מגרמניה ומשקיעים יהודים מאמריקה. כתבות רבות סיקרו את התפתחות התעשייה, התעופה ורשת מסילות הברזל, כמו גם את

הרחבת נמל חיפה, התייקרות הקרקעות, הגידול המשמעותי ביצוא התפוזים והתרחבות יחסי הסחר בין ארץ ישראל לפולין.

עם הגידול במספר החרדים בארץ ישראל שלחה אגו"י משלחת מיוחדת כדי לארגן מחדש את ההנהגה המקומית. המשלחת הפרידה בין ההנהגה של היישוב הישן והשמרני בירושלים, שנודעה לימים בכינוי "העדה החרדית" ובין המנהיגות של יתר חברי התנועה שהשקפת עולמם הייתה מתונה יותר ושרובם התיישבו בערים העבריות שמחוץ לירושלים.¹²⁰ שנה זו הוקדשה גם להתארגנות מחודשת של אגו"י ושל תנועות הבנות שלה בפולין. בחודש מאי נערכה בוורשה ועידת המועצה הארצית של התנועה,¹²¹ וכמה שבועות לאחר מכן נערכו ועידות ארציות של תנועות צא"י ופא"י.¹²² בד בבד, לאחר משא ומתן פוליטי שנמשך חודשים ארוכים, בחרה מועצת הקהילה בשבעה רבנים נוספים לכהן כרבני העיר ורשה.¹²³

שינויים משמעותיים יותר לגורלה של היהדות האורתודוקסית התרחשו בפולין עצמה. באפריל 1935 הכריז הסיים על חוקה חדשה למדינה שחזקה את מעמד הנשיא והחלישה את שני בתי הפרלמנט: הסיים והסנאט.¹²⁴ אולם יוזף פילסודסקי (Józef Piłsudski), מנהיג האומה הפולנית לאחר המלחמה ומי שבהשראתו עוצבה החוקה החדשה, מת כחודש לאחר קבלתה והדבר היכה בתדהמה את העם הפולני כולו. הציבור היהודי, לרבות האורתודוקסי, שראה בו דמות אב מגוננת, נטל חלק פעיל בטכסי האשכבה שנערכו לזכרו.¹²⁵ מותו של פילסודסקי ציין נקודת מפנה ביחסו של הממשל הפולני כלפי הציבור היהודי והוא החל לנקוט כלפיו ביד קשה מבעבר. מגמה זו גברה כאשר כמה חודשים מאוחר יותר התקבלו בגרמניה חוקי נירנברג שהכריזו כי היהודים הם אזרחים מדרגה נחותה. אחד הסימנים הברורים לשינוי ביחסו של השלטון הפולני היו הדיונים שהטילו ספק בהומניות של השחיטה היהודית וביקשו לאסור עליה.¹²⁶

ואכן, הנושא העיקרי שהעסיק את העיתון בחודשים הראשונים של שנת 1936, ובמידה רבה גם לאחר מכן, היו הדיונים שהתנהלו בערכאות השונות על חוק שיגביל את השחיטה היהודית. משמעות ההגבלות המתוכננות הייתה לא רק הפגיעה הסמלית בדת היהודית או ההתייקרות הצפויה במחירי הבשר הכשר, אלא גם פגיעה כלכלית בעשרות אלפי המשפחות היהודיות שהתפרנסו מתעשיית הבשר שסיפק גם את צרכיה של החברה הלא-יהודית. לכך הייתה משמעות קשה במיוחד על רקע התמשכות השפל הכלכלי במדינה ומספרם הרב של המובטלים. החוק שהתקבל קבע מגבלות על כמות הבשר שיישחט באופן כשר ועל דרכי שיווקו, וגם לאחר קבלת החוק נערכו מאבקים בין מי שביקשו לאסור כליל על השחיטה היהודית ובין החרדים שביקשו להגדיל את מכסות הבשר הכשר. עוד בטרם התקבל החוק בפועל פחת מספר האטליזים הכשרים בוורשה מ-500 ל-250 בלבד.¹²⁷

הדיונים בחוק השחיטה לוו לעתים גם בהצהרות אנטישמיות שחלחו אל הציבור הרחב ואל העיתונות הפולנית. אחד הביטויים להתגברות האנטישמיות היה ניסיון פוגרום

שנערך בעיירה פשיטיק בחודש מארס ונהדף בכוח על ידי התושבים היהודים. הדיווחים על האירוע, ובמיוחד על סדרת המשפטים שבהם יצאו הפורעים בעונשים קלים בלבד בעוד היהודים הואשמו בשימוש ב אלימות, התפרסמו בעיתון בשנים הבאות.¹²⁸ באמצע השנה נערכו בחירות להנהגת הקהילות היהודיות בפולין. אגו"י, שעד אז שלטה במועצת הקהילה היהודית במקומות רבים, לא התארגנה כראוי ולא הצליחה לפעול בשיתוף פעולה עם יתר המפלגות הדתיות. הייתה לכך משמעות מיוחדת, שכן בניגוד לבחירות הקודמות הפעם החליטה המפלגה הסוציאליסטית היהודית-חילונית, הבונד, להתמודד. אגו"י שמרה אמנם על כוחה ברוב הקהילות הקטנות, אבל הפסידה בקרב על הבכורה בוורשה שבה התמודדו מעל שלושים רשימות.¹²⁹ חוסר ההסכמה בין הרשימות שנבחרו הביא בסופו של דבר למינוי "קומיסר" מטעם המדינה כראש הקהילה.¹³⁰ נמשכו הדיווחים על מצבם הקשה של מוסדות החינוך החרדיים בפולין, ועל המשך ההגירה ממנה לארצות אחרות תוך גידול משמעותי במספר המהגרים לארצות דרום אמריקה. העיתון דיווח על המרד הערבי בארץ ישראל וסיפר כי למרות המצב המתוח חל שיפור במצב הכלכלי שהתבטא בהתרחבות הפעילות בנמלי תל אביב וחיפה, בטיסות ישירות מוורשה לחיפה, בהצלחתו של יריד המזרח, בגידול בתיירות לארץ ישראל, בצמיחתה המהירה של תל אביב ובגידול בסחר החוץ. העיתון עודד את עליית החרדים לארץ ישראל, סיפק להם מידע רלוונטי וציין את המשך גל ההגירה אליה. בשולי הדברים העיתון סיפר גם על פרוץ מלחמת האזרחים בספרד ועל פעילותה של הוועדה המלכותית שדנה במצב בארץ ישראל בעקבות המרד הערבי.

שנת 1937 הייתה שנה גדושת אירועים עבור הציבור האורתודוקסי בעולם בכלל ובפולין ובוורשה בפרט. חוק השחיטה שנידון בשנה שעברה נכנס בתחילת השנה לתוקף והשפעתו הורגשה במיוחד בקהילות הגדולות ובראשן ורשה.¹³¹ בהמשך נעשו אמנם ניסיונות להקל על הגזירה,¹³² אבל הגבלת השחיטה הכשרה והתייקרות מחיר הבשר הביאה לכך שכבר אי-אפשר היה לסמוך על כשרותן המוצהרת של רוב המסעדות,¹³³ והעיתון החל לפרסם רשימות של אטליזים כשרים. בד בבד פרסם העיתון חדשות לבקרים מקרים שונים שבהם הוצג בשר טרף ככשר גם במוסדות ציבוריים שנחשבו קודם לכן כשרים.¹³⁴ שנה זו הייתה שנת שיא בפעילות של אגו"י ותנועות הבת שלה הן בפולין והן מחוץ לה. האירוע החשוב ביותר היה הוועידה הבינ-לאומית השלישית של התנועה, הכנסייה הגדולה, שנערכה בעיר הנופש מריאנבד שבצ'כוסלובקיה. הידיעות על האירוע וההכנות לקראתו התפרסמו חודשים קודם לכן,¹³⁵ ועוד טרם פתיחת הוועידה נפגשה במקום מועצת גדולי התורה של התנועה לדיונים על הנושאים שידונו בה.¹³⁶ בכנסייה הגדולה שהתקיימה בשלהי חודש אלול תרצ"ז השתתפו כאלף נציגים ממדינות שונות שאליהם התלוו כאלפי אורחים והיא סוקרה בהרחבה על ידי כל כלי התקשורת היהודיים החשובים. הנושאים שנידונו בה היו, בין היתר, ארגון התנועה, הדרכים להרחיב את פעילותה, מערכת החינוך והישיבות, הפעילות בקרב הילדים והילדות, תקציב, הנהגה,

והתיישבות בארץ ישראל.¹³⁷ במקביל נערכה גם ועידה של נשות התנועה ושל תנועת צא"י, והדיונים והנאומים באירועים השונים פורסמו בהרחבה וכך גם ההחלטות שנתקבלו.¹³⁸ הנושא שלו הוקדשה מירב תשומת הלב הציבורית הייתה תוכנית החלוקה והקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל.¹³⁹ בד בבד המשיך העיתון לעסוק בעניינים השוטפים שעל הפרק, כאשר החשוב והבולט שבהם היה האנטישמיות הגוברת. זו התבטאה בין היתר באפלייתם לרעה של רופאים ועורכי דין יהודים, ובמיוחד באלימות כלפי תלמידים יהודים בבתי הספר התיכוניים ובאוניברסיטאות.¹⁴⁰ עוד נידונו בהרחבה החיים בארץ ישראל במלאת עשרים שנה להצהרת בלפור, נסקרו הקצאות הסרטיפיקטים, מספרי העולים לארץ ישראל, ההסכם עם ממשלת בריטניה לעלייה חופשית של בעלי הון ועלייתם לארץ של רבנים ואדמו"רים.¹⁴¹ כל זאת על רקע מעשי הטרור שהתרחשו חדשות לבקרים במסגרת המרד הערבי.¹⁴²

כן פורסמו קריאותיהם של רבני פולין לחיזוק הדת במדינה, פעילותה של אגודת ישראל בנושא זה,¹⁴³ וציון חצי יובל להקמת התנועה.¹⁴⁴ במקביל ציין העיתון ארבע שנים לחידוש פעילותה של תנועת הפועלים פא"י,¹⁴⁵ דיווח על הוועידה הארצית של צא"י בפולין, דן בשאלת מינויו של רב ראשי לוורשה, עסק בשאלת מעמדה של האישה החרדית ודיווח בהרחבה על קונגרס תנועת בנות אגו"י שפעלה בכ-300 סניפים והיו בה כ-15,000 חברות.¹⁴⁶ בגיליונות רבים של העיתון הופיעו פרסומות למוסדות חינוך כגון חדרים, תלמודי תורה, מכינות וישיבות לבנים ובתי ספר עיוניים ומקצועיים לבנות. העיתון המשיך לסקר את הנעשה בעולם היהודי ובין היתר דיווח על אפשרויות הגירה של יהודים לאוסטרליה, לדרום אפריקה וליעד הפוטנציאלי החדש – האי מדגסקר. העיתון גם דיווח על הנעשה בקרב יהודי ארצות הברית ועל הניסיון לחדש את פעילותה של אגו"י במדינה זו.¹⁴⁷ נושאים אחרים שסוקרו היו מצבם הקשה של יהודי רוסיה הסובייטית, פטירתו של נתן בירנבוים, המנהיג הציוני שחזר בתשובה ונעשה פעיל מרכזי באגודת ישראל, והקונגרסים הבין-לאומיים של המזרחי ושל התנועה הציונית. העיתון המשיך לדווח על ההתפתחויות במשפט פשיטיק, התרחבות האנטישמיות בעולם, במיוחד ברומניה שבה נבחרה ממשלה בעלת השקפה אנטישמית גלויה, אם כי מספר הדיווחים על הנעשה בגרמניה היה נמוך בהשוואה לחדשים הקודמים.

כמו בעבר העיתון עסק בהרחבה במדיניות, בפוליטיקה, בכלכלה ובחברה בעולם בכלל ובפולין בפרט. בין היתר הוא סיקר בהרחבה את מלחמת האזרחים בספרד, את המשלחת לקוטב הצפוני, את קו התעופה לדואר ולנוסעים בין פולין לארץ ישראל, את אירוע התרסקות ספינת האוויר "הינדנבורג", את הניסיון להעפיל לפסגת האוורסט, את התערוכה העולמית בפריז, את התרחבות השימוש והצפייה בטלוויזיה ואת הטיסה מעל הקוטב הצפוני.

העיתון המשיך לפרסם את המדורים הקבועים שכללו חדשות פוליטיות, מדיניות וכלכליות מן העולם ומן המדינה כמו גם חדשות מן הנעשה בבתי המחוקקים הפולניים

ומעורבותם של הנציגים היהודיים בהם. בד בבד סיפק העיתון סקירה של חידושי הרפואה, לרבות רפואת נשים, מדור ביבליוגרפי, סקירת הכלכלה והבורסה המקומית, סיפורים בהמשכים ומדורים שעסקו בתולדותיהם של גדולי ישראל כמו הרבי מוורקא ורבי עקיבא אייגר. לקראת סוף השנה חידש העיתון במעט את עיצובו הגרפי.¹⁴⁸

שנת 1938 הייתה דלה באירועים משמעותיים לציבור שומרי המצוות. במלאת שנה לחוק שהגביל את השחיטה הכשרה,¹⁴⁹ נראה שחלק ניכר מן הציבור היהודי התרגל לצרוך בשר לא כשר ובעקבות כך גדל גם מספר המסעדות שאי־אפשר היה לסמוך על כשרותן.¹⁵⁰ אחת הסיבות לויתור על צריכת בשר כשר הייתה התרחבות העוני שנבעה מן הגזירות הכלכליות, כמו הגבלת המסחר בטבק ומוצרים, שפגעו בעיקר במקצועות שבהם עסקו יהודים.¹⁵¹ התופעה התרחבה לעתים גם לציבור שומרי המצוות.¹⁵² הדיונים על צמצום ובעיקר על הרחבתו של חוק השחיטה נמשכו במהלך השנה והובילו את ראשי הציבור החרדי להכריז על תענית ציבור.¹⁵³

העיתון המשיך לדווח בהרחבה על פעילותן של אגו"י ויתר הארגונים האורתודוקסיים, כמו חברת שומרי שבת. בתחילת השנה נערכה ועידה של ראשי התנועה בפולין; הדובר הראשי היה הרב יצחק מאיר לוין, חתנו של הרבי מגור ולימים מנהיג התנועה בישראל.¹⁵⁴ במלאת שלוש שנים לפטירתה של שרה שנירר, מייסדת רשת בתי הספר לבנות חרדיות בית יעקב, דיווח העיתון על הצלחתו הגדולה של הארגון. באמצע השנה נערכו שתי ועידות ארציות של ארגוני הבת של אגודת ישראל, צא"י ופא"י, ונעשו ניסיונות לשיתוף פעולה בין אגודת ישראל לתנועת המזרחי. העיתון דיווח על פעילותו השוטפת של ארגון "שומרי שבת" וציין כי כתב העת החרדי בית יעקב חגג 15 שנים להופעתו. העיתון גם עודד את קוראיו לתרום לקרן היישוב שנועדה לעודד התיישבות חרדית בארץ ישראל ולישיבת חכמי לובלין וציון חגיגות התורה בישיבה.¹⁵⁵

כן דווח בו על האירועים האנטישמיים שהתרחשו בבתי הספר ובאוניברסיטאות,¹⁵⁶ על הפצת הספר הפרוטוקולים של זקני ציון, על הדיונים שנערכו בסיים בשאלת היהודים,¹⁵⁷ ועל כך שעקב התרחבות האנטישמיות גברה הגירת היהודים מפולין. הנתונים האחרונים הראו כי בשנת 1936 היגרו מפולין כ־50,000 יהודים, כ־30,000 מהם לארץ ישראל, וכ־6,000 מהם הצליחו להגר לאמריקה.¹⁵⁸

שנת 1938 הייתה שנתו החמישית של היטלר בשלטון וחרף הגזירות שניחתו על ראשי היהדות בפולין, הפרסומים בעיתון העידו שמצבם היה טוב משל היהודים בארצות השכנות לה. יהודי גרמניה חיו בחשש מתמיד ולא כל הפליטים שברחו ממנה נקלטו בארצות אחרות. בחודש מארס סיפחה גרמניה את אוסטריה; היהודים במדינה זו החלו לחוש את נחת זרועו של השלטון הנאצי וחלקם גורשו והפכו לפליטים. בחודשים הבאים סיפחו הגרמנים את חבל הסודטים, החלו לאסוף יהודים בעלי אזרחות פולנית ולגרשם ולקראת סוף השנה התרחש ליל הבדולח. בחודש מאי נחקק בהונגריה חוק היהודים (הראשון) שהגביל את השחיטה הכשרה ואת מספר היהודים שיכלו לעסוק במקצועות החופשיים.

בברית המועצות חיו היהודים באימה תחת שלטונו חסר הרחמים של סטלין, וברומניה עלה לשלטון ראש הממשלה אוקטביאן גוגה שהיה אנטישמי מוצהר וחוק האזרחות של ממשלתו שלל את אזרחותם ואת זכותם להתגורר במדינה של שליש מיהודיה. בד בבד המשיך העיתון בדיווחיו השוטפים ובהם על הנעשה בארץ ישראל, לרבות חיפושי הנפט שנעשו בה, אפשרויות ההגירה לאוסטרליה ותוכנית מדגסקר. כן סיקר העיתון את מערכת החינוך של הילדים שומרי המצוות בפולין, את השפעתה הרעה של ספרות השונד והמשיך בפרסום סיפורים בהמשכים ובסקירת חייהם של גדולי ישראל, דיווח על התפשטותן של מחלות מידבקות, על הניסיונות להגיע לקוטב הצפוני, על התוכנית לחפור תעלה שתחבר בין אנגליה לצרפת ועל מלחמת האזרחים בספרד. העיתון סקר בהרחבה את מערכת הבחירות לסיים שנערכו לקראת סוף השנה והביע חשש מפני מלחמת עולם חדשה.

תחילת שנת 1939 לא נראתה שונה מקודמתה. האתגרים שעמדו בפני היהדות האורתודוקסית בפולין נותרו כשהיו ובראשם ההגבלות על השחיטה הכשרה והעובדה שיהודים רבים כבר לא הקפידו לצרוך בשר כשר. לכן פרסם העיתון מדי פעם רשימה של אטליזים כשרים; רשימת המסעדות הכשרות בוורשה כללה רק כ-25 שמות.¹⁵⁹ זאת ועוד, בחודש מארס דנה ועדה של הסיים בשאלת השחיטה הכשרה והיה חשש כי זו תיאסר לחלוטין. הרבנים התייעצו בעניין וקבעו חצי יום תענית לביטול הגזירה,¹⁶⁰ אך בסופו של דבר החליטה הממשלה שלא להחמיר בתקנות השחיטה הכשרה.¹⁶¹ בחודש מאי רצו גורמים אנטישמיים בעריית ורשה לאסור את השחיטה הכשרה בעיר,¹⁶² אך גם הצעה זו נדחתה.¹⁶³

הקשיים הגוברים בפולין הביאו את אגו"י לעודד ביתר שאת את ההגירה לארץ ישראל. לשם כך התכנסה בתחילת השנה ועידה שדנה בנושא בהשתתפות 320 נציגים מ-270 קהילות.¹⁶⁴ בהמשך הוקמה קרן הפדיון שנועדה לסייע להתיישבות חרדים, פורסמה תוכנית המדינה היהודית שעליה המליצה ועדת פיל,¹⁶⁵ וכתב העיתון ד"ר השל קלפפיש נסע לארץ ישראל ושלה סדרת כתבות על "המדינה שבדרך".¹⁶⁶ עקב החשש מפני הבאות גדל מספר העולים החרדים ובהם גם רבנים ידועים כמו הרבי מסדיגורה,¹⁶⁷ והרבי מטשורטקוב.¹⁶⁸

כדי לקבוע את עתידה של ארץ ישראל נערכה בלונדון ועידה בהשתתפות היהודים והערבים, ואגודת ישראל שלחה אליה נציגים.¹⁶⁹ שלושה חודשים לאחר מכן פרסמה ממשלת בריטניה את הספר הלבן השלישי, שאחת הגזירות המשמעותיות בו הייתה הגבלת העלייה. בעקבות זאת עוכבו ספינות שהביאו עולים חוקיים ולא חוקיים לחופי ארץ ישראל, וגל המחאות נגד ממשלת בריטניה הגיע גם לפולין. עוד נודע כי בשנת 1938 היגרו מעל 40,000 יהודים לארצות הברית ואנגליה.¹⁷⁰

בתנועת אגו"י לא חלו שינויים משמעותיים. בתחילת השנה חגגה תנועת צא"י עשרים שנה להקמתה,¹⁷¹ תנועת פא"י נערכה לקראת ועידה ארצית שלה בפולין, הוקמה

מכינה לתלמידים שהתכוונו ללמוד בישיבת חכמי לובלין, ובווילנה נערכה "ועידת התורה" שנועדה לעודד את לימוד התורה ולאסוף כספים לישיבות במזרח המדינה.¹⁷² כדי לעודד את אורח החיים הדתי ולהרחיב את השפעת התנועה נערכה בלודז' ועידה של סופרים ועיתונאים חרדים.¹⁷³

הידיעות מן העולם יצרו רושם כאילו מצבם של יהודי פולין טוב מזה של היהודים ביתר המדינות. בהונגריה הקשו חוקי היהודים על חיי היומיום, האנטישמיות ברומניה גברה, בפרט על רקע שלילת אזרחותם של יהודים רבים. בצ'כוסלובקיה הכבושה חוקקו חוקים שהפלו יהודים לרעה ולאחר הפיכת סלובקיה למדינה עצמאית הוחמר מצב היהודים שם. גם באיטליה נחקקו חוקים אנטי-יהודיים ורבים מהם עמדו בפני סכנת גירוש.

החדשות המדיניות לא בישרו טובות. אמנם בספרד הסתיימה מלחמת האזרחים בניצחון הלאומנים בראשותו של הגנרל פרנקו, אבל יתר מדינות אירופה התכוונו למלחמה כוללת. כחלק מן ההכנות הקימה ממשלת פולין קרן לחיזוק חיל האוויר וביקשה מאזרחיה לתרום לה. אגו"י התגייסה אף היא למשימה והעיתון ביקש מן היהודים החרדים לתרום לקרן.¹⁷⁴ ופרסם באופן סדיר צילומים של מכתבי העידוד שכתבו חשוכי הרבנים והאדמו"רים.¹⁷⁵ התעמולה בעניין זה הייתה כה אפקטיבית עד שהיהודים בפולין תרמו מעל שליש מן הסכום שגויס, פי שניים ממשקלם באוכלוסייה.¹⁷⁶

בחוודשים יולי-אוגוסט המשיך העיתון להתפרסם כסדרו ולצד ידיעות על גיוס חיילים המשיך לדווח על עניינים שונים כמו הוועידה הראשונה של אגו"י באמריקה,¹⁷⁷ גל חום קיצוני בפולין, סיפור בהמשכים ותולדותיהם של רבנים כמו החכם צבי אשכנזי, הרבי מרדזימין וחסידות ברסלב. ב-1 בספטמבר עוד הופיע העיתון כרגיל, אבל הגיליון הבא כבר פרסם את הודעת הנשיא שבישר לתושבים כי פולין נמצאת במלחמה וצבא גרמניה מאיים לכבוש אותה. עוד הסתבר שהמלחמה התרחבה גם למדינות אחרות ולמעשה פרצה מלחמת עולם. לאחר מכן חדל העיתון להופיע.¹⁷⁸

סיכום

עיתוני החדשות החרדיים החלו לצאת לאור במרחב הרוסי-פולני בתחילת המאה העשרים במקביל לתחילת פעילותן של תנועת הבונד הסוציאליסטית-חילונית, ההסתדרות הציונית והמזרחי, היא תנועת הציונות הדתית. בניגוד לעבר, במאה זו רוב היהודים האורתודוקסים התגוררו בערים ובעיירות הגדולות, היו בעלי השכלה כללית רחבה וקראו לא רק את העיתונים היהודיים האחרים אלא גם את העיתונות הכללית. באותה תקופה, ובניגוד ליתר הקבוצות היהודיות, לא היה לחרדים ארגון משלהם ואחת הדרכים לגיבוש של זהות חרדית כוללת הייתה באמצעות הוצאה לאור של עיתונים חרדיים. עיתונים אלה סייעו בגיבוש של זהות חרדית וכך תרמו להקמתה של אגו"י כארגון כללי-חרדי בין-לאומי. לאחר ייסודה פעלה אגו"י הן באופן עצמאי הן באמצעות סוכנים שפעלו מטעמה, להפיץ את בשורתה באמצעות הוצאה לאור של עיתונים וכתבי עת

רבים. ורשה הייתה אז העיר בעלת האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר באירופה ומרכז חיי הדת בפולין, לכן הייתה חשיבות מיוחדת לעיתונים החרדיים שנדפסו בה והופצו לקהילות ברחבי המדינה.

עיון באלפי הגיליונות של העיתונים החרדיים שהופיעו בוורשה בין השנים 1915–1939 יכול ללמד על מטרותיהם ועל אופיו של הקורא החרדי. דומה שהעיתונים לא נועדו לשמש רק ככלי תעמולה לאגו, אלא בעיקר לספק לקוראים מידע מקיף ומדויק בין אם היה זה ידע אקטואלי בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והמדיניות, או ידע כללי היסטורי, רפואי או מדעי. המדורים הקבועים בעיתוני סוף השבוע עסקו אמנם בעולמו של האדם שומר המצוות, בבחינת יסודות ההשקפה הדתית ובכל הקשור לחייו של האדם החרדי בחברה הפולנית בכלל ובקרב הציבור היהודי בפרט. מכאן עולה שהתחרות העיקרית לעיתון החרדי לא הייתה רק העיתונות היהודית הכללית, אלא גם העיתונות הפולנית. אחד הדברים הבולטים לעין הקורא המכיר את העיתונות החרדית בת זמננו, הוא התעלמותם של העיתונים החרדיים דאז ממערכות היחסים הבין-אישיים שבין רבנים, אדמו"רים ונציגי ציבור חרדיים. הקורא החרדי לא נחשף למחלוקות שפרצו לעתים קרובות בין אישים תורניים או בין קבוצות חרדיות שונות. זאת ועוד, רק לעתים נדירות הובאו בעיתון דבריהם של גדולי הרבנים, בדרך כלל לשם גיוס תרומות למטרות שונות או אזהרות מפני ביצוע חטאים ועידוד לשמירת מצוות. בניגוד לעיתונות החרדית בימינו פרסמו כל העיתונים החרדיים בוורשה באורח קבע תמונות של נשים וילדות, שהופיעו גם במודעות פרסומת.

תכני העיתון, כמו גם מדורי הפרפראות והפרסומות, משקפים את דמותו של היהודי החרדי בן העיר הגדולה. הקורא הממוצע היה גבר, "בעל בית", כלומר בעל עסק או משלח יד שממנו התפרנס בכבוד ויכול היה להרשות לעצמו לרכוש עיתון לפחות כמה פעמים בשבוע. העיתון פנה לאנשים בעלי השכלה רחבה וידע כללי מקיף לא רק ברמה המדינית, הפוליטית והכלכלית, כי אם גם במישור התרבותי והחברתי. העיתון החרדי היה רק אחד מאפיקי המידע שלהם והם השלימו את ידיעותיהם לא רק מן העיתונים וכתבי העת האחרים אלא גם מערוצי הרדיו הפולני. הקורא החרדי העירוני אמנם אהב את המדורים שעסקו בתולדות החסידות או בחייהם של גדולי ישראל, אבל אין ספק שענייני היום-יום בפוליטיקה, במדיניות החוץ ובכלכלה העסיקו אותו הרבה יותר. הקורא החרדי לא היה אדם חמור סבר; נהפוך הוא, הוא אהב לקרוא סיפורים בהמשכים שלעיתים נוסף להם גם נופך רומנטי, והמדור ההיתולי ובו בדיחות, פיליטונים וקריקטורות סרקסטיות, ליווה את העיתון שנים רבות.

אמנם רוב קוראי העיתון חיו בפולין חיים מסודרים ומבוססים, אולם עינם הייתה פקוחה לבחון את הנעשה במקומות אחרים. התעניינות זו נועדה לא רק לשם הרחבת הידע הכללי, אלא בעיקר כדי לשקול אפשרויות הגירה והתיישבות במדינות אחרות. תשומת הלב הופנתה לארץ ישראל שעמדה אז בתקופת התפתחות וצמיחה חברתית

וכלכלית חסרת תקדים והיוותה יעד אטרקטיבי למהגר החרדי. בתקופת בין המלחמות היגרו בין 300,000–400,000 נפשות, מעל עשרה אחוזים מיהודי פולין, למדינות שונות וכשליש מהם התיישב בארץ ישראל. רבים מאלפי החרדים שעלו מפולין, ובהם חסידים רבים, היו תושבי ורשה שקראו את העיתונות החרדית. רוב העולים החרדים התיישבו בערים העבריות שבהן אורח החיים הדתי היה מתון מזה שבירושלים, ולימים היו לזרם החרדי המרכזי במדינת ישראל.

הערות

- 1 על ורשה היהודית בתקופה זו ראו: אלכסנדר גוטמן, קהילת ורשה בין שתי מלחמות העולם: אוטונומיה לאומית בכבלי החוק והמציאות 1917–1939, תל אביב: המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב, 1997.
- 2 על מעורבותם של רבני חסידות גור בעיתונות החרדית ראו: המודיע, 25.4.1966, עמ' 3. על עיתון הפלס ראו: מנחם קרן-קרן, "הפלס": עיתון אורתודוקסי ומאבקו ברוחות המודרנה בראשית המאה העשרים, קשר, 54 (2020), עמ' 43–75.
- 3 הקול, 23.4.1907, עמ' 2.
- 4 שם, 25.4.1907, עמ' 4.
- 5 שם, 30.4.1907, עמ' 4.
- 6 שם, 21.4.1907, עמ' 4; שם, 2.5.1907, עמ' 4.
- 7 על התפתחותה של העיתונות החרדית ראו: יוסף פונד, מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010 (להלן: פונד, מתווי דרכים). על העיתונות החרדית בפולין ראו: רות ראדא לייכטנשטיין, מנהיג בסער התקופה: פרקים בחייו של מנהיג אגודת ישראל העולמית רבי יצחק מאיר לויין, ב, ניו יורק: מוסד הר"מ לויין, תשפ"ג, עמ' 1110–1133.
- 8 על התנועה ראו: יוסף פונד, השתלבות והתבדלות: אגודת ישראל – מפלגה אורתודוקסית במדינה היהודית החילונית, ירושלים: ראובן מס, 2024.
- 9 ווארשאָווער טאָגעבלאַט, 6.11.1916, עמ' 1; שם, 17.11.1916, עמ' 5–6.
- 10 שם, 7.10.1915, עמ' 2; שם, 9.11.1915, עמ' 2; שם, 28.11.1915, עמ' 2–3; שם, 24.12.1915, עמ' 3; שם, 21.1.1916, עמ' 2; שם, 18.7.1916, עמ' 2; שם, 10.9.1916, עמ' 3.
- 11 שם, 5.10.1915, עמ' 4.
- 12 שם, 5.10.1915, עמ' 2.
- 13 שם, 21.8.1916, עמ' 3; שם, 5.11.1916, עמ' 3.
- 14 שם, 21.8.1916, עמ' 4.
- 15 שם, 10.10.1916, עמ' 3; שם, 24.10.1915, עמ' 3; שם, 9.11.1915, עמ' 3; שם, 18.11.1915, עמ' 3; שם, 28.11.1915, עמ' 3; שם, 2.12.1915, עמ' 3–4; שם, 12.12.1915, עמ' 4.
- 16 שם, 21.8.1916, עמ' 4.
- 17 שם, 8.12.1915, עמ' 1.
- 18 שם, 3.12.1915, עמ' 6; שם, 8.12.1915, עמ' 2.
- 19 שם, 27.12.1915, עמ' 3.
- 20 שם, 4.1.1916, עמ' 4.
- 21 על אגודת ישראל בפולין ראו: גרשון בקון, פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916–1939, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2005.
- 22 ווארשאָווער טאָגעבלאַט, 17.10.1915, עמ' 3; שם, 12.11.1916, עמ' 1; שם, 16.11.1916, עמ' 3.
- 23 שם, 28.12.1916, עמ' 3.

- 24 שם, 22.11.1916, עמ' 3; שם, 3.12.1916, עמ' 3.
- 25 שם, 14.1.1916, עמ' 2; שם, 11.2.1916, עמ' 3; שם, 17.12.1916, עמ' 3; שם, 25.12.1916, עמ' 3. על לימודי חול במערכת החינוך החרדית בפולין ראו: מנחם קרן-קרץ, "חנוך לנער: היחס ללימודי חול לבנים בקרב יהודים שומרי מצוות במזרח אירופה לפני השואה", דור לדור, נח (2024) עמ' 77-106.
- 26 שם, 26.10.1915, עמ' 3; שם, 28.10.1915, עמ' 3.
- 27 שם, 16.11.1915, עמ' 2-3; שם, 19.11.1915, עמ' 2.
- 28 שם, 26.1.1916, עמ' 2.
- 29 מרדכי ברויאר, "רבנים-דוקטורים בפולין-ליטא בימי הכיבוש הגרמני (1914-1918)", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כד-כה (תשמ"ט), עמ' 117-153.
- 30 Tobias Grill, "The Politicization of Traditional Polish Jewry: Orthodox German Rabbis and the Founding of 'Agudas Ho-Ortodoksim' and 'Dos Yidishe Vort' in Gouvernement-General Warsaw, 1916-18", *East European Jewish Affairs*, 39, 2 (2009), pp. 227-247
- 31 שמואל רוטשטיין, "העיתונות האורתודוקסית בפולין ו'דאָס יידישע טאָגבלאַט'", בתוך: יהודה גוטסוולף (עורך), **עיתונות יהודית שהייתה**, תל אביב: האיגוד העולמי של העיתונאים היהודים, 1973, עמ' 148-130 (להלן: רוטשטיין, "העיתונות האורתודוקסית בפולין").
- 32 **דאָס יידישע וואָרט**, 7.3.1917, עמ' 1.
- 33 שם, 1.4.1918, עמ' 4; שם, 2.4.1918, עמ' 1; שם, 5.4.1918, עמ' 4.
- 34 שם, 4.1.1918, עמ' 6; שם, 9.1.1918, עמ' 3; שם, 27.3.1918, עמ' 7.
- 35 שם, 11.1.1918, עמ' 3.
- 36 שם, 15.1.1918, עמ' 4; שם, 16.1.1918, עמ' 3.
- 37 שם, 11.1.1918, עמ' 7; שם, 14.1.1918, עמ' 3.
- 38 שם, 14.3.1918, עמ' 3.
- 39 שם, 12.4.1918, עמ' 5; שם, 15.4.1918, עמ' 1.
- 40 שם, 13.10.1918, עמ' 4; שם, 15.10.1918, עמ' 3; שם, 16.10.1918, עמ' 4; שם, 20.10.1918, עמ' 3; שם, 21.10.1918, עמ' 3; שם, 29.10.1918, עמ' 4.
- 41 שם, 28.11.1918, עמ' 4.
- 42 **דער יוד**, 5.12.1918, עמ' 1-2.
- 43 שמואל רוטשטיין, "העיתונות האורתודוקסית בפולין", עמ' 137-140.
- 44 על העיתון ראו פונד, **מתווך דרכים**, עמ' 56-61. גם פונד רואה בדער יוד כעיתון האגודאי הראשון.
- 45 על עיתונים אלה ראו: חני ברקת-גלצנר, "יחסי אחים: אהבה, קנאה ויריבות המאבקים בין מערכת העיתון דער קאמפניט ומערכת העיתון דער היינט", קשר, 46 (2014), עמ' 100-106.
- 46 שם, 5.12.1918, עמ' 4-5; שם, 11.12.1918, עמ' 3; שם, 1.12.1918, עמ' 4; שם, 13.12.1918, עמ' 8; שם, 4.6.1920, עמ' 2.
- 47 שם, 3.1.1919, עמ' 9-10; שם, 13.1.1919, עמ' 3.
- 48 שם, 1.6.1919, עמ' 3; שם, 12.6.1919, עמ' 4; שם, 4.9.1919, עמ' 10-12.
- 49 שם, 16.1.1920, עמ' 1.
- 50 שם, 18.1.1920, עמ' 1; שם, 28.5.1920, עמ' 1; שם, 22.11.1920, עמ' 4; שם, 5.1.1921, עמ' 4; שם, 13.3.1921, עמ' 2; שם, 22.3.1921, עמ' 4.
- 51 שם, 19.1.1920, עמ' 2.
- 52 שם, 21.1.1920, עמ' 1; שם, 7.5.1922, עמ' 2, 4.
- 53 שם, 6.2.1920, עמ' 2.
- 54 שם, 2.4.1920, עמ' 1.
- 55 שם, 16.11.1920, עמ' 4; שם, 19.10.1920, עמ' 4.
- 56 שם, 19.10.1920, עמ' 2.

- שם, 28.7.1920, עמ' 4; שם, 21.3.1921, עמ' 4; שם, 10.6.1921, עמ' 4; שם, 3.8.1921, עמ' 3. 57
- שם, 18.1.1921, עמ' 2; שם, 9.3.1921, עמ' 4; שם, 13.3.1921, עמ' 4; שם, 14.3.1921, עמ' 3; שם, 20.3.1921, עמ' 2; שם, 30.3.1921, עמ' 2. על פרשה זו ראו: Gershon C. Bacon, "The Poznański Affair of 1921: Kehillah Politics and the Internal Political Realignment of Polish Jewry", *Studies in Contemporary Jewry*, 4 (1988), pp. 135-143. 58
- שם, 6.1.1922, עמ' 3; שם, 13.1.1922, עמ' 3; שם, 20.1.1922, עמ' 3-4; שם, 27.1.1922, עמ' 4; שם, 3.3.1922, עמ' 6. על רשת 'בית יעקב' והמייסדת חנה שנירר ראו: Naomi Seidman, *Sarah, Schenirer and the Bais Yaakov Movement: A Revolution in the Name of Tradition*, New York: Littman Library, 2019. 59
- שם, 24.1.1922, עמ' 4; שם, 26.1.1922, עמ' 2; שם, 29.1.1922, עמ' 2; שם, 14.2.1922, עמ' 3-2; שם, 15.2.1922, עמ' 3-2; שם, 16.2.1922, עמ' 2; שם, 17.2.1922, עמ' 2-4. 60
- שם, 20.2.1922, עמ' 2-3; שם, 21.2.1922, עמ' 2; שם, 24.2.1922, עמ' 2; שם, 27.2.1922, עמ' 3. 61
- שם, 24.2.1922, עמ' 5. 62
- שם, 7.3.1922, עמ' 1. 63
- שם, 12.3.1922, עמ' 2. 64
- שם, 8.6.1922, עמ' 2; שם, 9.6.1922, עמ' 4-5. 65
- שם, 17.12.1922, עמ' 3. 66
- שם, 27.10.1922, עמ' 1; שם, 30.10.1922, עמ' 3; שם, 31.10.1922, עמ' 2. לשאלת הצבעת נשים חרדיות בבחירות ראו: מנחם קרן-קרץ, "אצבע קטנה של אישה: נשים חרדיות בבחירות", סגולה, 130 (2021), עמ' 49-55. 67
- למשל: שם, 5.1.1923, עמ' 1; שם, 7.3.1923, עמ' 1; שם, 4.5.1923, עמ' 6; שם, 8.6.1923, עמ' 1, 3-4; שם, 12.7.1923, עמ' 3. 68
- שם, 30.5.1923, עמ' 1. 69
- שם, 16.8.1923, עמ' 1 (ובגיליונות הבאים). 70
- שם, 26.8.1923, עמ' 2. 71
- שם, 29.8.1923, עמ' 2. 72
- שם, 6.9.1923, עמ' 2. 73
- שם, 7.9.1923, עמ' 3; שם, 10.9.1923, עמ' 3; שם, 19.9.1923, עמ' 4. 74
- שם, 25.5.1923, עמ' 1. 75
- שם, 25.3.1924, עמ' 2, 4; שם, 27.3.1924, עמ' 3; שם, 30.3.1924, עמ' 2; שם, 8.4.1924, עמ' 5; שם, 15.4.1924, עמ' 3; שם, 26.4.1924, ע' 1; שם, 4.5.1924, עמ' 1; שם, 16.5.1924, עמ' 6; שם, 20.5.1924, עמ' 4; שם, 30.5.1924, עמ' 5. 76
- שם, 15.6.1924, עמ' 1; שם, 16.6.1924, עמ' 1; שם, 17.6.1924, עמ' 1. 77
- שם, 1.6.1924, עמ' 2; שם, 3.6.1924, עמ' 1; שם, 4.6.1924, עמ' 1; שם, 6.6.1924, עמ' 2; שם, 12.6.1924, עמ' 2. 78
- שם, 24.11.1924, עמ' 4; שם, 25.11.1924, עמ' 2; שם, 10.12.1924, עמ' 1. 79
- שם, 8.4.1924, עמ' 2; שם, 29.4.1924, עמ' 2; שם, 11.6.1924, עמ' 1; שם, 19.12.1924, עמ' 2; שם, 22.12.1924, עמ' 2. 80
- שם, 22.5.1924, עמ' 1-2; שם, 23.5.1924, עמ' 2; שם, 25.5.1924, עמ' 2. 81
- שם, 20.3.1924, עמ' 3. 82
- שם, 31.10.1928, עמ' 2. 83
- שם, 15.11.1927, עמ' 3; שם, 25.11.1927, עמ' 3. 84
- שם, 19.9.1927, עמ' 3. 85
- שם, 7.12.1927, עמ' 2. 86

- 87 שם, 23.12.1927, עמ' 8; שם, 26.12.1927, עמ' 6; שם, 27.12.1927, עמ' 3; שם, 29.12.1927, עמ' 3.
- 88 שם, 24.10.1928, עמ' 2; שם, 25.10.1928, עמ' 2; שם, 26.10.1928, עמ' 3, 8; שם, 28.10.1928, עמ' 3-2; שם, 30.10.1928, עמ' 1, 3.
- 89 שם, 31.10.1928, עמ' 3-2; שם, 1.11.1928, עמ' 3-2; שם, 2.11.1928, עמ' 3; שם, 4.11.1928, עמ' 3; שם, 5.11.1928, עמ' 5; שם, 7.11.1928, עמ' 2.
- 90 שם, 19.10.1928, עמ' 3; שם, 4.11.1928, עמ' 2; שם, 21.11.1928, עמ' 2; שם, 7.12.1928, עמ' 2; שם, 9.12.1928, עמ' 5.
- 91 שם, 11.11.1928, עמ' 1; שם, 12.11.1928, עמ' 1.
- 92 שם, 26.10.1928, עמ' 10.
- 93 דאָס יידישע טאָגבלאַט, 20.9.1929, עמ' 4-5; שם, 22.9.1929, עמ' 4; שם, 23.9.1929, עמ' 6; שם, 27.9.1929, עמ' 7; שם, 29.9.1929, עמ' 3-2.
- 94 בהתחשב בכך שכל אחד מן העיתונים הכלליים הגדולים, היינט ודער מאַמענט, הופצו בדרך כלל ביותר מ־100,000 עותקים, אפשר לשער כי היידישע טאָגבלאַט, שהיה העיתון החרדי היחיד שהופץ לכל חלקי המדינה, נדפס ב־10,000-20,000 עותקים. על העיתון ראו גם רוטשטיין, "העיתונות האורטודוקסית בפולין".
- 95 בירנבוים החל את חייו כיהודי חילוני-ציוני. אחרי מלחמת העולם הראשונה הוא חזר בתשובה והיה חרדי. ראו: מרדכי סליפוי־העולה הגדול: ד"ר נתן בירנבוים – חייו ופעליו, ירושלים: פנינים, תשכ"ו.
- 96 רוטשטיין, "העיתונות האורטודוקסית בפולין", עמ' 141-148.
- 97 על מאורעות תרפ"ט ראו: הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, תל אביב: כתר, 2013.
- 98 דאָס יידישע טאָגבלאַט, 25.9.1929, עמ' 4; שם, 30.9.1929, עמ' 2; שם, 6.12.1929, עמ' 4; שם, 18.12.1929, עמ' 6; שם, 19.12.1929, עמ' 5.
- 99 שם, 27.12.1929, עמ' 6.
- 100 שם, 2.1.1930, עמ' 4; שם, 17.1.1930, עמ' 1.
- 101 שם, 12.1.1930, עמ' 3; שם, 13.1.1930, עמ' 5; שם, 17.1.1930, עמ' 2; שם, 10.6.1930, עמ' 1; שם, 16.6.1930, עמ' 8; שם, 17.6.1930, עמ' 6.
- 102 שם, 20.1.1930, עמ' 3; שם, 26.1.1930, עמ' 12; שם, 20.6.1930, עמ' 1, 4-5; שם, 22.6.1930, עמ' 1; שם, 23.6.1930, עמ' 1; שם, 24.6.1930, עמ' 1; שם, 26.6.1930, עמ' 1; שם, 27.6.1930, עמ' 6; שם, 29.6.1930, עמ' 5.
- 103 שם, 1.9.1930, עמ' 1; שם, 4.9.1930, עמ' 1; שם, 5.9.1930, עמ' 2; שם, 8.9.1930, עמ' 3; שם, 11.9.1930, עמ' 2; שם, 16.9.1930, עמ' 4.
- 104 שם, 2.2.1931, עמ' 7; שם, 8.2.1931, עמ' 4; שם, 9.2.1931, עמ' 4; שם, 10.2.1931, עמ' 5; שם, 11.2.1931, עמ' 6; שם, 12.2.1931, עמ' 6.
- 105 שם, 22.2.1931, עמ' 1; שם, 24.2.1931, עמ' 1; שם, 25.2.1931, עמ' 5; שם, 26.2.1931, עמ' 5-6; שם, 27.2.1931, עמ' 3-4.
- 106 שם, 13.5.1931, עמ' 4; שם, 14.5.1931, עמ' 4; שם, 15.5.1931, עמ' 4; שם, 18.5.1931, עמ' 5; שם, 21.5.1931, עמ' 2; שם, 25.5.1931, עמ' 8; שם, 26.5.1931, עמ' 6; שם, 27.5.1931, עמ' 1; שם, 28.5.1931, עמ' 1; שם, 29.5.1931, עמ' 6; שם, 31.5.1931, עמ' 12.
- 107 שם, 3.1.1932, עמ' 3; שם, 5.1.1932, עמ' 2; שם, 7.1.1932, עמ' 1-2; שם, 8.1.1932, עמ' 1, 4; שם, 10.1.1932, עמ' 3, 12; שם, 15.1.1932, עמ' 4; שם, 17.1.1932, עמ' 6; שם, 19.1.1932, עמ' 4.

- 108 שם, 4.11.1932, עמ' 5; שם, 10.11.1932, עמ' 4; שם, 11.11.1932, עמ' 11; שם, 14.11.1932, עמ' 2; שם, 16.11.1932, עמ' 5; שם, 18.11.1932, עמ' 13; שם, 28.11.1932, עמ' 8; שם, 29.11.1932, עמ' 1; שם, 30.11.1932, עמ' 1.
- 109 שם, 7.12.1932, עמ' 1; שם, 8.12.1932, עמ' 1.
- 110 שם, 2.2.1932, עמ' 2; שם, 4.2.1932, עמ' 1; שם, 7.2.1932, עמ' 1; שם, 8.2.1932, עמ' 3; שם, 9.2.1932, עמ' 4.
- 111 שם, 5.1.1933, עמ' 5-4; שם, 6.1.1933, עמ' 3; שם, 13.1.1933, עמ' 4; שם, 20.1.1933, עמ' 10.
- 112 שם, 17.9.1933, עמ' 2-1; שם, 18.9.1933, עמ' 1.
- 113 שם, 29.10.1933, עמ' 1; שם, 30.10.1933, עמ' 2-1.
- 114 שם, 3.12.1933, עמ' 2-1; שם, 4.12.1933, עמ' 1, 3.
- 115 שם, 21.12.1933, עמ' 3, 5; שם, 22.12.1933, עמ' 3; שם, 24.12.1933, עמ' 3-1; שם, 25.12.1933, עמ' 3; שם, 26.12.1933, עמ' 2, 5; שם, 27.12.1933, עמ' 3, 5; שם, 29.12.1933, עמ' 2, 6; שם, 31.12.1933, עמ' 1, 12; שם, 1.1.1934, עמ' 3; שם, 5.1.1934, עמ' 3, 5-6; שם, 7.1.1934, עמ' 1; שם, 8.1.1934, עמ' 3; שם, 13.3.1935, עמ' 2.
- 116 שם, 2.1.1935, עמ' 1; שם, 13.3.1935, עמ' 2.
- 117 שם, 7.10.1934, עמ' 5, 12.
- 118 שם, 2.2.1934, עמ' 7; שם, 5.2.1934, עמ' 1; שם, 8.2.1934, עמ' 3; שם, 11.2.1934, עמ' 4; שם, 16.2.1934, עמ' 11; שם, 18.2.1934, עמ' 4; שם, 19.2.1934, עמ' 1.
- 119 שם, 27.9.1934, עמ' 4; שם, 23.10.1934, עמ' 4; שם, 9.11.1934, עמ' 2; שם, 7.12.194, עמ' 10; שם, 14.12.1934, עמ' 8.
- 120 שם, 12.3.1935, עמ' 1, 6; שם, 26.3.1935, עמ' 3; שם, 27.3.1935, עמ' 6; שם, 9.4.1935, עמ' 5; שם, 10.4.1935, עמ' 3, 5.
- 121 שם, 24.5.1935, עמ' 6; שם, 27.5.1935, עמ' 1; שם, 31.5.1935, עמ' 4, 12; שם, 3.6.1935, עמ' 3; שם, 4.6.1935, עמ' 6.
- 122 שם, 5.7.1935, עמ' 6; שם, 7.19357, עמ' 3-4; שם, 8.7.1935, עמ' 2-1; שם, 9.7.1935, עמ' 6; שם, 10.7.1935, עמ' 1; שם, 11.7.1935, עמ' 6; שם, 14.7.1935, עמ' 12; שם, 15.7.1935, עמ' 6; שם, 21.7.1935, עמ' 3.
- 123 שם, 9.7.1935, עמ' 3; שם, 17.7.1935, עמ' 5; שם, 18.7.1935, עמ' 5; שם, 1.8.1935, עמ' 2; שם, 5.8.1935, עמ' 1, 5.
- 124 שם, 26.4.1935, עמ' 1.
- 125 שם, 13.5.1935, עמ' 1; שם, 14.5.1935, עמ' 2-1; שם, 14.5.1935, עמ' 2-1; שם, 15.5.1935, עמ' 1; שם, 16.5.1935, עמ' 2, 6; שם, 17.5.1935, עמ' 1, 5-6; שם, 19.5.1935, עמ' 2-1; שם, 3.6.1935, עמ' 2.
- 126 שם, 15.11.1935, עמ' 11; שם, 18.12.1935, עמ' 5; שם, 27.12.1935, עמ' 2. על תקופה זו ראו: עמנואל מלצר, מאבק מדיני במלכודת יהודי פולין 1935-1939, תל אביב: המכון לחקר התפוצות, 1982.
- 127 שם, 20.12.1936, עמ' 1.
- 128 על הפוגרום ראו: Joshua Rothenberg, "The Przytyk Pogrom (9 March 1936)", *Soviet Jewish Affairs*, 16, 2 (1986), pp. 29-46.
- 129 שם, 19.5.1936, עמ' 1; שם, 18.6.1936, עמ' 8; שם, 20.8.1936, עמ' 5; שם, 27.8.1936, עמ' 5; שם, 30.8.1936, עמ' 1, 7; שם, 31.8.1936, עמ' 1; שם, 3.9.1936, עמ' 6; שם, 4.9.1936, עמ' 1; שם, 6.9.1936, עמ' 2-1, 7; שם, 8.9.1936, עמ' 3; שם, 9.9.1936, עמ' 1; שם, 28.9.1936, עמ' 1; שם, 4.10.1936, עמ' 3.
- 130 שם, 22.12.1936, עמ' 5.

- 131 שם, 1.1.1937, עמ' 10-11; שם, 3.1.1937, עמ' 7; שם, 4.1.1937, עמ' 6; שם, 5.1.1937, עמ' 5; שם, 6.1.1937, עמ' 6; שם, 8.1.1937, עמ' 3 ובהמשך בגיליונות הבאים.
- 132 שם, 21.4.1937, עמ' 5; שם, 27.4.1937, עמ' 4; שם, 23.10.1937, עמ' 1.
- 133 שם, 16.11.1937, עמ' 3. על השפעת הגזרה ראו: אסף קניאל, "בין חילונים, מסורתיים ואורתודוקסים: שמירת מצוות בראי ההתמודדות עם 'גזרת הכשרות', 1937-1939", *גלעד*, כב (2010), עמ' 75-106.
- 134 שם, 19.2.1937, עמ' 11; שם, 7.3.1937, עמ' 7; שם, 8.3.1937, עמ' 6; שם, 11.3.1937, עמ' 3; שם, 25.3.1937, עמ' 6; שם, 19.4.1937, עמ' 5-6; שם, 26.4.1937, עמ' 1; שם, 20.7.1937, עמ' 1; שם, 13.9.1937, עמ' 1; שם, 23.9.1937, עמ' 5; שם, 10.10.1937, עמ' 5; שם, 27.10.1937, עמ' 5; שם, 30.11.1937, עמ' 5.
- 135 שם, 16.3.1937, עמ' 3; שם, 21.6.1937, עמ' 3; שם, 27.6.1937, עמ' 4; שם, 28.6.1937, עמ' 2, 4; שם, 2.7.1937, עמ' 3; שם, 4.7.1937, עמ' 5, 7; שם, 23.7.1937, עמ' 11-12; שם, 25.7.1937, עמ' 3; שם, 1.8.1937, עמ' 6; שם, 2.8.1937, עמ' 5; שם, 6.8.1937, עמ' 4; שם, 10.8.1937, עמ' 1, 4.
- 136 שם, 13.8.1937, עמ' 4-1; שם, 15.8.1937, עמ' 2-1, 5; שם, 16.8.1937, עמ' 1.
- 137 שם, 16.8.1937, עמ' 3; שם, 17.8.1937, עמ' 1, 3; שם, 19.8.1937, עמ' 3-1; שם, 21.8.1937, עמ' 1-6; שם, 22.8.1937, עמ' 1-5; שם, 23.8.1937, עמ' 1-5; שם, 24.8.1937, עמ' 1-5; שם, 25.8.1937, עמ' 1-4; שם, 26.8.1937, עמ' 3-5; שם, 27.8.1937, עמ' 4-3.
- 138 שם, 9.9.1937, עמ' 6; שם, 12.9.1937, עמ' 4; שם, 14.9.1937, עמ' 4; שם, 16.9.1937, עמ' 4; שם, 22.9.1937, עמ' 6; שם, 15.10.1937, עמ' 4.
- 139 שם, 28.5.1937, עמ' 5; שם, 8.7.1937, עמ' 1; שם, 9.7.1937, עמ' 2; שם, 11.7.1937, עמ' 1-3; שם, 13.7.1937, עמ' 4; שם, 14.7.1937, עמ' 2-1; שם, 15.7.1937, עמ' 2-3; שם, 18.7.1937, עמ' 4; שם, 27.7.1937, עמ' 1. בעקבות המרד הערבי שפרץ בשנת 1936, הקימה בריטניה ועדת חקירה מלכותית. זו פרסמה את מסקנותיה בחודש יולי 1937 והמליצה על חלוקת הארץ לשתי מדינות: יהודית וערבית. היות שלא שונה בהיסטוריה המודרנית הייתה הסכמה בין-לאומית להקמת מדינה יהודית, נאלצו מנהיגי אגו"י להכריע בשלוש סוגיות עקרוניות: האם מותר להקים מדינה יהודית טרם ביאת המשיח, האם להסכים למדינה שתוקם רק על חלק קטן של הארץ המובטחת, והאם להתנות את התמיכה בהקמת המדינה בכך שהיא תנוהל לפי ההלכה.
- 140 שם, 25.1.1937, עמ' 4; שם, 2.2.1937, עמ' 2; שם, 9.2.1937, עמ' 2; שם, 18.2.1937, עמ' 6; שם, 24.2.1937, עמ' 2; שם, 16.3.1937, עמ' 6; שם, 17.3.1937, עמ' 6; שם, 18.3.1937, עמ' 3; שם, 18.9.1937, עמ' 6, 3; שם, 19.9.1937, עמ' 1; שם, 15.10.1937, עמ' 2; שם, 17.10.1937, עמ' 7; שם, 18.10.1937, עמ' 3; שם, 24.10.1937, עמ' 4; שם, 5.11.1937, עמ' 1; שם, 7.11.1937, עמ' 1; שם, 21.11.1937, עמ' 5, 7; שם, 23.11.1937, עמ' 4; שם, 28.11.1937, עמ' 7; שם, 5.12.1937, עמ' 7; שם, 9.12.1937, עמ' 1; שם, 12.12.1937, עמ' 4. על כך ראו למשל: Paweł Skorut, "Antisemitism at the Jagiellonian University in the Second Half of the 1930s", in: Wiesław Kozub-Ciembronicz (ed.), *Academics of Jewish Heritage in the Modern History of the Jagiellonian University*, Kraków: Jagiellonian University Press, 2014, pp. 41-48.
- 141 שם, 7.1.1937, עמ' 2.
- 142 שם, 8.1.1937, עמ' 5; שם, 11.1.1937, עמ' 2; שם, 13.1.1937, עמ' 3; שם, 15.1.1937, עמ' 5; שם, 18.1.1937, עמ' 2; שם, 20.1.1937, עמ' 1.
- 143 שם, 21.1.1937, עמ' 5; שם, 3.2.1937, עמ' 5; שם, 7.2.1937, עמ' 6.
- 144 שם, 30.4.1937, עמ' 11; שם, 13.5.1937, עמ' 5; שם, 18.6.1937, עמ' 11; שם, 2.7.1937, עמ' 5.
- 145 שם, 18.6.1937, עמ' 5.
- 146 שם, 30.5.1937, עמ' 6; שם, 31.5.1937, עמ' 4; שם, 1.6.1937, עמ' 3-4; שם, 2.6.1937, עמ' 5-6; שם, 3.6.1937, עמ' 5-6; שם, 4.6.1937, עמ' 8; שם, 6.6.1937, עמ' 5; שם, 7.6.1937, עמ' 5-4; שם, 10.6.1937, עמ' 4; שם, 11.6.1937, עמ' 4.

- 147 שם, 3.8.1937 עמ' 4.
- 148 שם, 10.12.1937 עמ' 1; שם, 17.12.1937 עמ' 10.
- 149 שם, 7.1.1938 עמ' 4; שם, 1.2.1938 עמ' 6.
- 150 שם, 21.3.1938 עמ' 5; שם, 22.3.1938 עמ' 5.
- 151 שם, 7.3.1938 עמ' 6; שם, 15.3.1938 עמ' 1; שם, 4.4.1938 עמ' 5; שם, 21.4.1938 עמ' 11. על האנטישמיות הכלכלית בפולין ראו: ישעיהו טרונק, "דער עקאָנאָמישער אַנטיסעמיטיזם אין פוילן צווישן די צווי וועלט־מלחמות", בתוך: שיקל פישמן (עורך), שטודיעס וועגן יידן אין פוילן, 1919-1939, ניו יורק: ייווא, 1974, עמ' 3-98.
- 152 שם, 6.1.1938 עמ' 2; שם, 14.1.1938 עמ' 11; שם, 19.1.1938 עמ' 5; שם, 26.1.1938 עמ' 5; שם, 7.2.1938 עמ' 5; שם, 15.2.1938 עמ' 5; שם, 27.2.1938 עמ' 8.
- 153 שם, 2.2.1938 עמ' 1; שם, 18.2.1938 עמ' 2; שם, 20.2.1938 עמ' 1; שם, 18.3.1938 עמ' 1; שם, 19.3.1938 עמ' 7; שם, 23.3.1938 עמ' 1; שם, 24.3.1938 עמ' 1; שם, 25.3.1938 עמ' 1; שם, 28.3.1938 עמ' 1; שם, 30.3.1938 עמ' 1; שם, 31.3.1938 עמ' 1; שם, 1.4.1938 עמ' 7; שם, 5.4.1938 עמ' 6.
- 154 שם, 1.6.1938 עמ' 4; שם, 7.6.1938 עמ' 3.
- 155 שם, 15.6.1938 עמ' 2; שם, 19.6.1938 עמ' 4; שם, 20.6.1938 עמ' 2; שם, 21.6.1938 עמ' 3; שם, 28.6.1938 עמ' 1, 3; שם, 30.6.1938 עמ' 2, 4.
- 156 שם, 2.1.1938 עמ' 7; שם, 9.1.1938 עמ' 1; שם, 17.2.1938 עמ' 5; שם, 3.3.1938 עמ' 5; שם, 5.4.1938 עמ' 5; שם, 12.6.1938 עמ' 7.
- 157 שם, 25.1.1938 עמ' 1; שם, 28.1.1938 עמ' 2; שם, 13.2.1938 עמ' 2; שם, 22.1.1939 עמ' 1; שם, 24.1.1939 עמ' 1; שם, 29.1.1939 עמ' 1-2.
- 158 שם, 1.2.1938 עמ' 1.
- 159 שם, 26.1.1939 עמ' 6.
- 160 שם, 1.3.1939 עמ' 2-1; שם, 2.3.1939 עמ' 3; שם, 5.3.1939 עמ' 2-1; שם, 7.3.1939 עמ' 1; שם, 8.3.1939 עמ' 1; שם, 10.3.1939 עמ' 3; שם, 21.3.1939 עמ' 1; שם, 22.3.1939 עמ' 6; שם, 23.3.1939 עמ' 1, 3, 5; שם, 6.4.1939 עמ' 7.
- 161 שם, 28.3.1939 עמ' 5; שם, 29.3.1939 עמ' 5; שם, 31.3.1939 עמ' 10; שם, 5.6.1939 עמ' 5; שם, 18.6.1939 עמ' 2.
- 162 שם, 4.5.1939 עמ' 5; שם, 8.5.1939 עמ' 5; שם, 10.5.1939 עמ' 5; שם, 19.5.1939 עמ' 11.
- 163 שם, 14.5.1939 עמ' 3.
- 164 שם, 9.2.1939 עמ' 1; שם, 10.2.1939 עמ' 1; שם, 12.2.1939 עמ' 3; שם, 13.2.1939 עמ' 1-3.
- 165 שם, 13.3.1939 עמ' 1.
- 166 שם, 24.2.1939 עמ' 10; שם, 26.2.1939 עמ' 5; שם, 3.3.1939 עמ' 5; שם, 24.3.1939 עמ' 7.
- 167 שם, 20.3.1939 עמ' 4.
- 168 שם, 29.3.1939 עמ' 4.
- 169 שם, 1.2.1939 עמ' 1; שם, 2.2.1939 עמ' 2-1; שם, 5.2.1939 עמ' 1, 3; שם, 6.2.1939 עמ' 2; שם, 7.2.1939 עמ' 1, 6; שם, 8.2.1939 עמ' 2-1; שם, 9.2.1939 עמ' 1, 6; שם, 12.2.1939 עמ' 2; שם, 14.2.1939 עמ' 2; שם, 15.2.1939 עמ' 1; שם, 19.2.1939 עמ' 1; שם, 20.2.1939 עמ' 2; שם, 22.2.1939 עמ' 1; שם, 23.2.1939 עמ' 1.
- 170 שם, 7.4.1939 עמ' 10.
- 171 שם, 5.2.1939 עמ' 4-5; שם, 14.2.1939 עמ' 6.
- 172 שם, 20.6.1939 עמ' 2; שם, 21.6.1939 עמ' 4; שם, 22.6.1939 עמ' 1, 6; שם, 23.6.1939 עמ' 3-4; שם, 26.6.1939 עמ' 4; שם, 2.7.1939 עמ' 6.
- 173 שם, 12.6.1939 עמ' 5; שם, 13.6.1939 עמ' 2; שם, 20.6.1939 עמ' 4.

- 174 שם, 13.4.1939, עמ' 5; שם, 14.4.1939, עמ' 11; שם, 18.4.1939, עמ' 5; שם, 19.4.1939, עמ' 5;
שם, 20.4.1939, עמ' 6; שם, 29.4.1939, עמ' 1; שם, 3.5.1939, עמ' 5; שם, 5.5.1939, עמ' 1.
175 שם, 25.4.1939, עמ' 1; שם, 29.4.1939, עמ' 11; שם, 30.4.1939, עמ' 6; שם, 2.5.1939, עמ' 5; שם,
5.5.1939, עמ' 2, 11; שם, 8.5.1939, עמ' 5.
176 שם, 8.5.1939, עמ' 5; שם, 9.5.1939, עמ' 1; שם, 30.6.1939, עמ' 2.
177 שם, 13.7.1939, עמ' 1; שם, 31.7.1939, עמ' 4.
178 שם, 1.9.1939, עמ' 10-1; שם, 3.9.1939, עמ' 3-1; שם, 4.9.1939, עמ' 4-1.